

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

QARAQALPAQ A`DEBIYATI KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin` 4 kurs studenti
Ataniyazova Nigaranin`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

**Tema: Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` janrlıq klassifikatsiyasin
woqitiw metodikasi**

Ilimiy bashı: f.i.k. S.Bawetdinova
Kafedra bashıg`ı: f.i.k. dots. B.Davletov

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakultet dekanı:	f.i.k. dots. D. Paxratdinov
Kafedra baslıg`ı:	f.i.k. dots.. B.Davletov
Ilimiy basshı:	f.i.k. S.Bawetdinova

**Tema: Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınin` janrlıq klassifikatsiyasın
woqitiw metodikasi**

**Ma`mleketlik imtixan komissiyasınin` qarari: pitkeriwshi Ataniyazova
Nigaranin` pitkeriw qa`nigelik jumisina «_____» bahası qoyılsın
«_____» 2012-jıl.**

MAK baslıg`i:

MAK ag`zalari:

JOBA:**Kirisiw****I Bap. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` payda boliwi, jasaw ortalig`i**

- 1.1. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` tiykarg`i derekleri ha`m atqariwshilari
- 1.2. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` syujetlik ha`m kompozitsiyaliq o`zgesheligi

II Bap. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` janrlıq klassifikatsiyasin woqitiw metodikasi

- 2.1. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` janrlıq wo`zgesheligin woqitiw metodikasi
- 2.2. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` ideya-tematikaliq wo`zgesheligin woqitiw metodikasi

Juwmaqlaw**Paydalanilg`an a`debiyatlar**

JUMISTIN`ULIWMA XARAKTERISTIKA

Izertlew aktualig`i: Qaraqalpaq xalqinin` bay ma`deniy ha`m ruwxiy miyraslarinin` u`lken bir tarawi xaliq qosiqclarinan ibarat. Hu`rmetli prezidentimiz I.A.Karimov qaraqalpaq xalqinin` miyraslari jo`ninde bilay degen edi G`Qaraqalpaq xalqi a`yyemgi ha`m bay tariyxqa iye. Wol wo`zinin` milliy ma`deniyati, wo`zine ta`n ko`rkem wo`neri, klassikaliq a`debiyati, ruwxiy bayliqlari, u`rp-a`detleri ha`m da`stu`rleri menen pu`tkil du`n`yag`a ma`limG`.

Ha`zirgi da`wirde wo`z g`a`rezsizligin alg`an Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan xalqi tariyxta ati qalatug`in jan`a da`wir basladi. Xalqimizdin` ko`p a`sirlik arziw-a`rmanlari iske asip atirg`an waqitta, birinshi na`wbette a`melge asiriw za`ru`r bolg`an a`hmiyetli ma`selelerdin` biri – xalqimizdin` milliy miyrasin qayta tiklew, itibarliliq penen qatnas jasaw, xalqimizdin` neshe a`sirler dawaminda qa`sterlep birge jetkizgen miyrasinan u`yreniw ha`m keleshek a`wladti wo`z ata-babasinin` miyraslarina sadiq patriot, adamgershilikli, hu`jdanli adam yetip ta`rbiyalaw bolip yesaplanadi.

Xaliq qosiqclari xaliqtin` a`jayip wo`nerlerinin` biri. Wolar uzaq ha`m bay tariyxqa iye boliw menen birge wo`zinin` xaliqshillig`i, milliyligi menen wo`zgeshelenedi. Ha`zirgi da`wir – yag`niy xalqimizdin` u`lken tariyxii da`wiri bolg`an g`a`rezsizlik ja`miyet quriw jolina tu`sken da`wirinde pu`tkil xaliqtin` ruwxiy du`n`yasi da jan`a mazmunlar menen bayimaqta. Ha`zirgi da`wir xaliq qosiqclarinin` mazmunina usinday ku`sh-jiger, ruwx berilip, bu`gingi ku`nnin` ruwxiy azig`ina aylang`an. Bunin`day wo`zgesheliklerdi izertlep, tag`ida a`hmiyetin aship beriw yen` tiykarg`i aktual ma`selelerdin` biri.

Izertlew din` maqset ha`m waziypalari: Ha`zirgi ku`nde ilimnin` qaysi tarawi bolsada, jan`a talaplar da`rejesinde izertlewdi na`zerde tuta wotirip, ha`r bir ilimiy-izertlew jumisinin` aniq maqsetler menen waziypani biliwdi talap yetedi. Usinday talaplardan kelip shiqqan halda ha`zirgi da`wirde payda bolg`an

xaliq qosiqlarin janrlıq sistemag`a ayiriw, teoriyalıq aniqlamasin beriw, xaliq qosiqlarinin` do`reliw ha`m bayiw dereklerin aniqlaw, wonin` ha`zirgi tiykarg`i atqariwshilari ha`m alip ju`riwshilerdin` tvorchestvosin izertlew, xaliq qosiqlarindag`i da`stu`r ha`m jan`ashilliqtı, ideya-tematikasin, syujet ha`m kompozitsiyalıq wo`zgesheliklerin aniqlaw.

Izertlew jumisinin` jan`alig`i: Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` jıynalıw, izertleniw tariyxı, ha`zirgi zaman xaliq qosiqlarında da`stu`r ha`m jan`ashilliq, xaliq qosiqlarinin` bayiw derekleri aniqlanadı. Xaliq do`retken miyraslarg`a bolg`an ha`zirgi ku`nnin` talabi yesapqa alinip ha`zirgi da`wirdegi qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` rawajlanıwi, tu`pkilikli bazasi, xalqimizdin` milliy sanainin` woyaniwında tiykar bolg`anlig`i aniqlanadı, janrlıq – ideya-tematikalıq wo`zgesheligi haqqında so`z yetiledi.

Izertlew din` metodologiyalıq tiykari ha`m teoriyalıq bahasi: Izertlew jumisinde biz aldimizg`a qoyg`an waziypanı sheshiwde birinshi gezekte tariyxtin` rawajlanıwında dialektikalıq printsipke, gumanistlik, uliwma adamzatqa ta`n bolg`an ob`ektivlik ko`z-qarasqa su`yendik. G`a`rezsizlik alg`an da`wirden baslap Wo`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan Respublikasında bolıp atırg`an progressivlik o`zgerisler, demokratiyalasıw, jan`alaniw, xalqimizdin` milliy miyrasların qa`dirlep-qa`sterlep u`yreniw, wo`zimizdin` milliyligimizdi belgilew, xaliq miyraslarına bolg`an bu`gingi ku`nnin` talabi taza teoriyalıq pikirlerdi ju`zege shig`ardı.

Izertlew din` tiykarg`i metodi: Jumisimizdin` tiykarg`i izertlew metodi retinde tariyxiy salıstırmalı, tariyxiy-tipologiyalıq metod xızmet atqardı.

Izertlew din` praktikalıq a`hmiyeti: Izertlew din` juwmaqları a`debiyat tariyxın jazıwda, jazıwshinin` portretin jazıwda, ilimiy monografiyalar, sabaqlıqlar, maqalalar jazıwda, ta`lim-ta`rbiya protsessinde joqarı ha`m orta arnawlı oqıw orınları kolledj, litseyler ushin sabaqlıqlar, qollanbalar jazıwda

ha`m lektsiyalar oqiwda, arawli kurslar oqitiwda, metodikalıq qollanbalar jaziwda xızmet etedi.

Jumistin` aprobatsiyasi: Bakalavr pitkeriw qa`niygelik jumisi Ajiniyaz atındag`i No`kis ma`mleketlik pedagogika institutında, Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati fakul`tetı, G`Qaraqalpaq a`debiyatiG` kafedra ma`jilisinde, seminar-ken`eslerde bayanat etildi.

Jumistin` qurılısı. Jumis kirisiw, yeki bap, juwmaq ha`m paydalang`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

I Bap. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` payda bolıwi, jasaw ortalig`i

Fol`kloristika iliminde fol`klordin` janrlari haqqında tartisli pikir hesh waqıtta toqtag`an yemes. Usınday janrlıq klassifikatsiya yetiwde bu`gingi ku`nge shekem tartisli pikirlerdin` worayında turg`an fol`klordin` janrlarinin` biri-xaliq qosiqlari bolip tabiladi. Xaliq qosiqlari haqqında du`n`ya fol`kloristika iliminde, sonday-aq bizge jaqın wo`zbek, qazaq, tu`rkmen, qirg`iz, fol`kloristika iliminde az jumis islenbedi. Biraq, bu`gingi ku`nge shekem ilimpazlar bul tarawda belgili bir janrdin` aniqlamasın berip, belgili bir sheshimge kelgen joq.

Xaliq qosiqlarinin` do`retiliwi, jasawi, improvizatsiya ha`m traditsiyasi, poetikasi wonin` atqariwshilari menen alip ju`riwshileri, oni do`retiwshiler menen xaliq arasında jasaw jag`dayi revalyutsiyag`a shekemgi da`wirde, yaki bunnan son`g`i tariyxiy, ha`r bir da`wirde sol tariyxiy da`wirdin` jag`dayına qarap wo`zinshe jol menen jasadı, bayıydi, rawajlanadi. XX a`sirge shekemgi xaliq qosiqlarin izertlegen miynetlerde ko`rsetilgen janrlar sovet hu`kimeti jillari ishinde kem rawajlanadi, yaki bolmasa rawajlanbay qaladi. Misali, diniy da`stu`rlerdi u`yreniwshi fol`klor sovet hu`kimeti jillari rawajlanbay qaldi, Ken`es hu`kimeti jillari ishinde baspa so`zdin`, radio, televidenie, kitap shig`ariw sanaatinin` rawajlanıwi menen xaliq tvorchestvosi awizeki taraliwdan go`re kitip arqali, radio arqali taralawi jag`dayına wo`tti. Bug`an qosimsha xaliq teatrlari, ma`deniy u`yler, xaliq talantlarinin` festivallari, ha`r tu`rli jarislar, konkurslar xaliq qosiqlarinin` rawajlanıwına jag`day tuwdirdi, biraq onin` taraliw, do`reliw, jasaw jag`dayi wo`zgerdi.

Xaliq qosiqlarin do`retiwshiler xaliq shayırlari menen birge xaliq talantlari bolsa, woni artisler menen birge ha`wesker talant iyeleri, al wonin` tarqaliw orni buring`iday mereke, toy, qız-jigit wotirispalarinan go`re radio, televidenie,

gazeta, jurnal, kitap, jaziwshilardin` tvorchestvaliq kesheleri, festivallar, konkurslar t.b. arqali taraladi.

«Xaliq qosiq-lari» fol`klordi klassifikatsiya yetiwde yen` qiyin tu`ri deydi V.E.Gusev. Xaliq tvorchestvosinin` basqa tu`rleri, misalg`a da`stanlar wo`zinin` traditsiyaliq tu`rine iye bolip, wo`zinin` aniqlamasi, janrliq wo`zgesheligi haqqinda so`z yetiw onsha qiyinshiliq tuwdirmasa, al xaliq qosiq-lari wo`zinin` traditsiyaliq jolina iye boliw menen birge sol traditsiya ha`zirgi ku`nde de jan`arip, qayta do`retilip wotirg`an bu`gingi ku`nde jan`arip baratirg`an wo`zinshe janr. Sonliqtan xaliq qosiq-lari haqqinda so`z yetiw, wonin` janrliq wo`zgesheligin aniqlaw ha`r bir da`wirde sol da`wir ko`z-qarasinan izertlewdi talap yetetug`in wo`zinshelikke iye janr.

Xaliq qosiq-larin janrliq jaqtan klassifikatsiya yetiw isi tuwisqan wo`zbek, qazaq, fol`kloristika iliminde biraz islendi.

Wo`zbek xaliq qosiq-lari ko`birek Muzayyana Alaviya ta`repinen izenlenildi. Wolardi klassifikatsiyalap «Oq olma, qizil olma» degen at penen kitap yetip shig`arg`an. Kitapta qosiq-lardi qaraqalpaq fol`klorin janrliq jaqtan klassifikatsiyalawda N.Da`wqaraevtin` klassifikatsiyalawinda xaliq qosiq-lari biraz yo`zine ta`n yo`zgesheligi menen fol`klordin` basqa janrlarinan ajiralip turadi. N.Da`wqaraev fol`klordi yeki tarawg`a bo`lip qaraydi. Lirikaliq ha`m epikaliq dep bo`ledi. Lirikaliq janrdin` ishine xaliq qosiq-lari: jaydari qosiq-lar, aytis-juwaplar, balalar qosiq-lari, da`stu`r qosiq-lari bolip bo`linip ketedi.

Qaraqalpaq xaliq qosiq-larin izertlewshi ilimpaz A`.Ta`jimuratov «Oktyar` revolyutsiyasina shekemgi qaraqalpaq xaliq qosiq-lari» miynetinde xaliq qosiq-larin to`mendegidey klassifikatsiyalaydi:

1. Turmis-salt qosiq-lari, bul toparg`a «Ha`wjar», «Toy baslar», «Ba`dik», «Ba`yit», «Bayaz», «Aytis», «Bet ashar»; 2. Besik jiri ha`m balalar qosiq-lari; 3. Qizlar qosiq-lari; 4. Mun`-sher qosiq-lari; bul topar wo`z gezeginde; a) Hayal-qizlardin` muhabbatqa, turmistin` qiyinshilig`ina baylanisli dag`diriw qosiq-lari;

b) Ja'miyetlik ta'rtiptin` a`dilsizligine naliw qosiqlari; 5. Na'siyat qosiqlari; 6. Woyin-da`lkek qosiqlari; 7. Dindi a`shkaralawshi qosiqlar; 8. Muxabbat qosiqlari; 9. Tolg`awlar ha`m termeler; 10. Tariyxiy qosiqlar.

Bul klassifikatsiyada tematikaliq bag`dar janrdi aniqlawda ko`zde tutilg`ani menen janrdi a`debiy ko`z-qarastan aniqlaw birge alip barilg`an.

Qaraqalpaq fol`klortaniw iliminde fol`klorliq do`retpelerdin` estetikasi, olardin` janrliq belgileri ha`m wo`zgeshelikleri haqqinda ken` tu`rde ilimiy izertlewler na`tiyjelerine yerisken ilimpaz Q.Maqsetov boldi. Ilimpaz uliwma fol`klortaniw iliminde xaliq awizeki a`debiyatindag`i lirikaliq tarawdin` janrliq klassifikatsiyasi haqqindag`i miynetlerdi kunt penen u`yreniw na`tiyjesinde qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` belgili da`rejede jetik klassifikatsiyasin islep shig`adi. Ilimpaz xaliq awizeki a`debiyatinin` klassifikatsiyasi boyinsha pikir ju`rgizgen O.Kojurov, Q.Ayimbetov, N.A.Baskakov, N.Da`wqaraev, A`.Ta`jimuratovtin` miynetlerine su`yeniw menen birge olarg`a sin ko`z-qarasta bolip, fol`klordag`i ha`r qiyli janrlardin` bir-birewinen ayrilip turatug`in janrliq belgilerin aniqlag`an edi. Ha`m usi tiykar etip aling`an belgiler boyinsha ha`r-bir janrdin` wo`z aldina aniqlaması bolatug`inin duris tu`sinedi. Ilimpazdin` pikirinshe qosiqlardin` ha`mmesi bir janrdi quraydi ha`m usi janr ko`leminde qosiqlar ha`r qiyli tematikaliq tu`rlerge bo`linedi. Izertlewshi o`zine shekemgi ilimpazlardin` lirikaliq taraw haqqindag`i pikirine belgili da`rejede anıqlıq kirkizedi de, biraq xaliq awizeki do`retpelerine kiriwshi ha`r bir u`lginin` wo`zine ta`n janrliq belgilerine iye bolıwi olardi wo`z aldina pu`tin bir janr sipatında qabil yetiw mu`mkinshiligin shetlep wo`tedi.

Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` 40-50-jillardag`i janrliq wo`zgesheligi haqqında N.Kamalov, M.Nizamatdinovlardin` izertlew jumislari diqqatti bo`ledi.

N.Kamalovtin` «Watandarlıq uris jillarında g`i qaraqalpaq xaliq-qosiqlari», M.Nizamatdinovtin` «Watandarlıq uristan son`g`i jillardag`i qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` wo`siw joli» izertlewlerinde belgili bir da`wirdin` xaliq qosiqlarin

tematikaliq bag`darda izertlep, sol da`wirdegi qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` wo`siw da`rejesin xaliq turmisindag`i tutqan wornin belgilep beredi.

Biz joqarida atap wo`tken xaliq qosiqlarinin` klassifikatsiyasindag`i basli kemshilikler, xaliq qosiqlarinin` qosimsha elementleri bolg`an muzika, drama, xoreografiyalıq elementlerdi bir-biri menen aralastirip jiberiwinde yedi. Joqarida atap wo`tken klassifikatsiyalardin` jetiskenlik ha`m kemshiliklerin analizley wotirip, ha`zirgi da`wir xaliq qosiqlarinin` wo`zine ta`n haqiyqatliqti su`wretlew usilin do`retiliwi, taraliwi, atqariliwi menen belgili bir wo`zgeshelikke iye yekenligin yesapqa alip, janrlıq wo`zgesheliklerin belgilewge ha`reket yettik. Bizden aldın`g`i jumislarda, tiykarinan, yeki bag`darda ideya-tematikaliq ha`m tariyxiy xronologiyalıq bag`darda izertlengen bolsa, biz o`zimizden aldın`g`i izertlewlerdin` tiykarg`i printsiplerin qabil yete wotirip woni xaliq qosiqlarinin` atqariliw, xaliq arasına taraliw, jasaw jag`dayin yesapqa alip izertlewdi maqset yettik.

Xaliq qosiqlarina izertlew jasaw arqali wolardin` ideya-tematikaliq, janrlıq sipatlari jag`inan to`mendegi u`lgilerinin` bar yekenligin ilimiy jaqtan da`liylledik:

1. Miynet qosiqlari; II. Balalar qosiqlari; III. Muhabbat qosiqlari; IV. Salt-da`stu`r jirlari; a) bet ashar, b) joqlaw, v) besik jiri; V. Aytimlar - a) yaramazan, b) tilek ha`m pa`tiyalar; VI. Ha`zil-da`lkek ha`m satiraliq qosiqlar.

Xaliq qosiqlarinin` do`reliw, atqariliw, jasaw jag`daylarına bola joqarida ko`rsetilgen xaliq qosiqlarinin` u`lgilerin janrlıq jaqtan klassifikatsiyaladiq.

Xaliq awizeki a`debiyatının` ha`r qiyli tu`rlerge iye iri janrlarinin` biri bolg`an miynet qosiqlari wo`zinin` tariyxiy qa`liplesiw da`wiri boyınsha yen` a`yyemgi janlardan yesaplanadi. Miynet qosiqlarında, tiykarinan, belgili bir etnik qatlam yag`niy xaliqtin` miynetke bolg`an do`retiwshiligine emotsional qatnasi sa`wlelenedi. Miynet qosiqlari a`sirler dawamında ha`r qiyli janrlarg`a bo`linip mazmuni wo`zgerip wotirg`an.

Ja`miyet rawajlang`an sayin miynet yetiwidin` tu`rleri de rawajlanadi. Miynetin` fizikaliq, tvorchestvoliq, ilimiy ha`m t.b. basqada tu`rleri bar. Wolarda wo`z ishinde ka`sipke baylanisli, janrliq o`zgesheligine baylanisli birneshe tu`rlerge bo`linedi. Xaliq jasaw sharayatina ka`sibine baylanisli miynet jirlari ha`r bir da`wirdin` wo`z wo`zgesheligi menen sa`wlelenedi. XIX a`sirdegi miynet jirlari ko`binese qara jumistin` awirin`, xaliqtin` miynet yetiw protsesinde azapli ta`g`diri jir etilgen bolsa, ha`zirgi da`wirdin` miynet jirlari adamzattin` miynet iskerligin ko`rkem do`retpede poeziyalig ushqirliliq penen jir etedi. Xaliqliq tvorchesvonin` miynet protsesi menen do`relgen, ideyalig ko`rkemlik da`rejesi joqari jirlar payda boldi. Misali:

Azan menen mal aydadim padag`a,
Ko`zim tu`sti paxtazarliq dalag`a,
Paxtazarda miynet yeter bir jigir
Miynetinen tonna bolg`an bir shigit.

Yamasa sol miynet yetiw protsesinde ko`zge tu`sken insandi ta`riplew, wog`an baha beriw siyaqli miynet qosiqlari da bar:

Amangu`l diydiler senin` atin`di,
Shimbayli qiz diydiler hasli zatin`di,
Alting`a qaplayin miynet dan`qin`di
Mu`ba`rek jamalin` senin` Amangu`l.

Bul qosiq miynet qaharmani A.Saparbaevag`a arnalg`an. Xaliq qosiq «Aqsu`n`gu`l»ge ko`rkemlik qatnas jasay wotirip ha`m variantlastirip, sol qosiqtin` namasi menen atqariladi. «Amangu`l» de xaliq massasina «Aqsu`n`gu`l»dey bolip ken` tarap ketti. Yeki qosiqtin` bir-birinen ayirmashilig`i «Aqsu`n`gu`l» qaraqalpaq qizlarinin` a`dep-ikramli, milliy o`zgeshelik sipatqa bay XIX a`sirdin` qizi bolsa, Amangu`l bizin` da`wirimizdin` kishi peyil, miynetkesh, miynetin` arqasinda yeli-xalqina siy-izzetli bolg`an miynet qaharmani.

Ha`zirgi da`wirde miynetke baylanisli qosiqlar wo`tken da`wirlerdegi qarag`anda ju`da` ko`p tematikada rawajlang`an yemes. Wo`tken da`wirlerde qaraqalpaq xalqında qol miynet ko`p bolip, tiykarinan xaliq awilxojaliq jumislari menen shug`illandi. Wonin` u`stine miynetten sharshaw protsesin o`zleri do`retken qosiqlar menen shig`arip, ko`plep qosiqlar do`retken. Ha`zirgi da`wirde bolsa awilxojaliq jumislari da texnikalasqan.

Diyqanshiliqqa, sharwashiliqqa, baliqshiliqqa, jipekshilikke, u`yshilikke baylanisli qosiqlardin` temalarin` tolig`i menen tabiw qiyin. Ja`miyettin` rawajlaniwi, da`wirdin` wo`tiwi menen miynet qosiqlarinin` da mazmuni, tematikalari wo`zgergen. Sonin` menen birge miynet qosiqlari xaliq awizeki a`debiyatında wo`z aldina janr sipatında jasap keledi.

Balalar qosiqlari - xaliq qosiqlarinin` ajiralmas bir bo`legi bolip wonda balalardin` wo`zin qorshag`an wortaliqqa bolg`an estetikalıq ko`z-qarasi sa`wlelenedi. Bul janr wo`zine ta`n muzikalıq irg`ag`i, xoreografiyalıq ha`m dramatik ha`reketleri menen birge atqariladi.

Balalar qosiqlari ko`binese aqil-na`siyat mazmunında keledi. Qosiqlar, balalardin` du`n`yasına, sezimtallig`ına, pikirlewine woy-wo`risine qolaylastiriladi. Go`zzal, kishkene syujetli, tili jen`il bolip, balalardin` tez yadlap awzınan tu`sirmey aytıp ju`riwine iqshamlasqan formada keledi. Ma`selen ha`zirgi waqıtta u`lken adamlar ta`repi menen tayarlap, balalarg`a yadlatiw arqali, balalardin` wo`zleri yadinan aytatug`ın, derlik ha`mmege wortaq bolip ketken minaday qosiqlardin` u`lgileri bar:

1. Aq terekpe, ko`k terek,
Bizden sizge kim gerek.
2. Wo`zi ta`rtipli mu`layim,
Kerek bizge Gulayim.
3. Aq terekpe, ko`k terek,
Bizden sizge kim gerek.

4. Tazaliqli, ta`rtipli,

Berin` bizge Artiqti.

Bul qosiq qatarlari shayir T.Ma`tmuratovtin` qa`lemine tiyisli. Xaliq qosig`i tiykarinda qayta islegen. Balalardin` woy-wo`risine, talg`amina ilayiqli yetip, woyin menen qosip atqarilatug`in qosiq. Balalar qarama-qarsi yeki ta`repke bo`linip, qatarlasip, qol uslasip turadi ha`m yeki ta`rep gezek, gezek penen «Aq terek pe ko`k terek», «bizden sizge kim kerek» dep wo`zleri unatqan, ta`rtipli, intizamli balalardin` atin birim-birim ayta baslaydi. Balalar qosiq ta aytadi ha`m woyini pitedi. Wolardin` qa`lbinde tazaliqli, ta`rtipli, unamli balalar boliwg`a umtiliwshiliq oyanadi. Qosiq usinday ta`rbiyali xarakteri menen ha`zir balalar tilinde ken` ko`lemde jirlanadi. Keyingi waqitlarda balalar ushin ha`riplerdi u`yrenip bolip «A`lipbe bayrami»n bayramlaw da`stu`rge aynaldi. Bul jo`ninde ilimpaz K.Ma`mbetov bilay deydi; «Da`wirdin` wo`tiwi menen balalar fol`klorinin` tu`rleri de wo`zgergen». A`sirese son`g`i da`wirlerde o`tkerilip atirg`an «A`lipbe bayram» ushin u`lken jan`aliq boldi. A`lipbe bayramina awizeki poeziyanin` da qosip atirg`an u`lesleri ko`p.

A`lipbe bayraminda:

1. Men «A» degen ha`rippen

Ana degende kelemen.

2. Men «A`» degen ha`rippen,

A`lem degende kelemen.

3. Men «B» degen ha`rippen

Bilim degende kelemen.

- dep balalar ha`mme ha`riplerden u`lken etip kardon qag`azdan jazip qollarina uslap turip alfavit ta`rtibinde taqmaqlar ayta baslaydi. Bul qosiqlardin` variantlari ko`p.

1. A` - degenim a`lipbe,

Ishi toli ha`ripke.

2. A - degenim Alim

Ha`riptin` biler ba`rin.

3. B - degenim Bazar,

Qa`tesiz etip jazar.

4. G - degenim Gu`layim,

Gu`layimday bolayin ha`m t.b.

«A`lipbe bayram»indag`i qosiq-lardin` stili xaliq qosiq-lari stiline, awizeki poeziyag`a jaqin. Sonliqtan bul qa`lipke tu`sken formadan ha`r bir mektep yaki balalar qosiq-ti u`yreniwshi ta`repinen de uyqasqa sa`ykes so`zler qollanilip tayin u`lgige tiykarlanip wo`z variant-larin jarata aladi.

Usinday o`zgesheligine qaray wotirip bul qosiq-lardi balalar fol`klorina jatqaramiz.

Xaliq ishindeg-i tag`i da u`lkenler ta`repinen balalarg`a qarata aytilatug`in:

Aspandag`i juldizlar,

Ay bolaman deydi yar,

Zulayxanin` apasi,

Qiz bolaman deydi yar.

yamasa:

Digidik, digidik at shawip,

Moskvag`a baraman,

Juldizsha degen qizima,

Ko`ylek satip alaman.

degen bir jag`i ha`zil, bir jag`i balani jubatiwg`a arnalg`an qosiq-larda bar. Ja`ne de oyin menen atqarilatug`in aldina balani alip otirip:

«G`oyqan` qazaq, jaqtim sozaq,

Tu`yeden tu`s» - dep a`ri-beri balani awdarip wotiradi. Yamasa yeki balani yeki jaqqa ten`lep wotirg`izip, atko`nshek siyaqli terbeletug`in

ag`ash ha`m taxtani keselep islengen xaliq oyinlarinin` biri bolg`an «g`oyqan`-qazaq» ti woynap wotirip atqaradi. Uliwmalastirip aytqanda balalar qosig`inin` ko`p tu`ri woyinlar menen birge atqariladi.

Muhabbat qosiqdari xaliq qosiqdari ishindegi yen` tiykarg`i worayliq worindi iyeleytug`in qosiqdar qatarina kiredi. Bul janrdin` poetik mazmunina teren` pikir ju`ritip qarag`animizda ruwxiy psixologiyaliq halat, insannin` individual wo`zgeshelikke umtiliw sezimleri basim. A`lbette bunday protsess yag`niy individtin` (jeke shaxstin`) ja`ma`a`tten ajiralip shig`ip wo`z pikir individual iye boliwg`a umtiliwi ha`m usinday jekelengen sezimlerin` uliwmaliiq sipat alip ha`r bir atqariwshinin` «meni» arqali qosig`ina aylanadi. Al ko`pshilik fol`klorliq do`retpelerde kollektivlik ko`z-qaras jetekshi worinda turadi. Muhabbat qosiqdarinda a`lemdegi ta`biyat jaratqan ba`rshe go`zzalliiqlar insaniyat sezgilerinin` sheksizligi menen birlese wotirip jeke individtin` ishki sezimi xaliqliq sipat aladi. Muhabbat qosiqdarinin` tiykarg`i janrliq printsipi bul a`debiy formada insannin` muhabbat sezimine qatnasi sa`wlelenedi. Muhabbat qosiqdarinin` basim bo`legi wo`z aldina xaliq ta`repinen do`retitse, yekinshi bo`legi avtorliq qosiqdardin` xaliq qosiqdarina aynaliwi sonday-aq liro-eposlardan wo`z aldina janr sipatinda ajiralip shig`iwi arqali ju`zege keledi. A`sirimizdin` birinshi - 50-jillarina shekemgi da`wirlerde muhabbat qosiqdarinin` wo`zine ta`n ta`kirarlanbas muzika irg`ag`i bolg`an. Bul qosiqdar qosiq aytiwg`a qa`biletli jaslar, sonday-aq professional` baqsilar ta`repinen atqarilip wotirg`an. Muhabbat qosiqdari tiykarinan ishki sezimlerin` gu`resinen ibarat. Jeke individtin` ishki sezimleri, keshirmeleri xaliq qosiqdarinda ta`biyat qubilislari menen salistirira wotirip psixologiyaliq paralellizm formasinda sa`wlelendiriledi:

Qizlardin` ishinde sensen` qizil gul,

Gu`lge ashiiq bolg`an biz ha`m bir bu`lbi,

Qizil gu`l degenin` qirman emes pe?

Qiz bala degenin` miyman emes pe?

Qizil gu`l degenin` qirman emes pe? Qiz bala degenin` miyman emes pe? qatarlarindag`i muhabbattin` simvoli bolg`an qizil gu`l misalindag`i ashiq qaharmanlar wo`z yarinin` ishki ruwxiy keshirmelerin, go`zzal qa`wmeti menen jarasiqli minez- qulqin ardaqlaydi.

Muhabbat qosiqlari da ha`r bir xaliqtin` milliy psixologiyasina ta`n wo`zinshe o`zgesheliklerge iye. Sonin` ishinde qaraqalpaq xaliq lirikalari ju`da` iqsham ha`m mazmunli bolip keledi. Xaliqtin` ruwxiy ha`m ma`deniy turmisin belgili da`rejede wo`z ishine qamtiydi. Misalg`a:

Qiz - aqquw ten`iz boyin jag`alag`an,

Jigit - mergen aynaladan sig`alag`an,

qatarlarinda xalqimizdin` milliy salt-da`stu`ri tiykarinda qizdi aqquwg`a, jigitti - mergenge uqsatiw arqali muhabbattin` tilsimli du`n`yasin sa`wlelendiredi. Muhabbat qosiqlarindag`i qizdi birese gu`lge, birese aqquwg`a, jigitti birese bu`lbilge, birese mergenge ten`ew formalari xaliq poeziyasinin` burinnan qa`liplesken formalarin rawajlandiriw arqali ha`zirgi da`wir lirikalarin do`retken.

Muhabbat lirikalarinin` payda boliw jasaw sharayatinin` tag`i bir formasi jaslarin` al`bom-estelik qosiqlari tiykarinda ju`zege keledi. Jaslarin` al`bom-estelik qosiqlari jaslar arasinda ken` taralg`an. Al`bom qosiqlarinin` birazlari shayirlardin` shig`armalarinan wo`zlestirilgen. Wolar uliwma jaslarin`, jas wo`spirimlerdin` ju`rek to`rinen shiqqan yaki ju`rek sezimlerine jaqin wo`mir, dosliq, muhabbat, pa`klik haqqindag`i wo`zlerine ta`n jiri.

Misali:

1. Insan ju`reginde, muhabbat toli,

Sonliqtan tawsilmas, ma`n` gige, joli.

2. Bag`dag`i gu`ller jaynap o`sedi,

Sa`wirdin` samali elpip yesedi,

Usi samal qulag`ima sibirlap

Muhabbat qosig`in aytsa desedi

- dep muhabbatti qosiq etip jirlyadi, estelik retinde wo`z bilgen qosiqlarin jazadi. Jaslardin` arasindag`i bul da`stu`r muhabbat lirikalarinin` ha`zirgi da`wirdegi jasaw usili, formasi bolip yesaplanadi. Wo`tken a`sirlerdegi «Sharq iyirsem bilg`awishim qaraman, yardi izlep, yar tamang`a baraman» qatarlarinda individtin` ishki sezimlari sa`wlelengen ha`m sol da`wirdegi xaliqtin` salt-sanasi, etnografiyalik wo`zgesheliklari ayqin qo`zge taslanip turadi. Al, ha`zirgi da`wirdegi muhabbat lirikalari jazba a`debiyattin` ta`siri, jan`a da`wir, jan`a zamannin` ta`siri arqali wog`iri quramali mazmunga`a, sipatqa iye. Individtin` ishki sezimlari, jeke insannin` qubilg`an sezimlari, sezgiler arqali ju`zege kelip, usi sezimlardin` ortaq iye boliwi arqali xaliqliq sipat aladi.

Ha`r qanday xaliqtin` ruwxiy ma`deniyatin ha`r ta`repleme toliq ko`rsete alatug`in da`stu`r bul toy da`stu`ri bolip yesaplanadi. Toy da`stu`ri wo`z ishine ko`rkem so`z sheberligin, muzika, xaliqliq drama, xoreografiyalik elementlerdi wo`z ishine qamtiydi. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarina kiriwshi toy qosiqlari, tiykarinan, bet ashar jirlari bolip wol yeki bo`lekten turadi. 1. Kirisiw, 2. Bet ashar sa`lemi. Bul qosiqlardin` yekewi de toy da`stu`rlerine baylanisli atqariladi.

Toy jirlarinda xalqimizdin` milliy u`rp-a`det da`stu`rlerine say tilekleri, xojaliq boliwdin` sha`rtleri na`siyatlang`an, yag`niy bet ashar sa`lemine wo`tpesten aldin toyg`a ja`ma`a`t jiynalaman degenshe toy baslar mazmuninda wo`z zamanin, xalqinin` u`rp-a`detleri, kelinshektin` keleshegi na`siyat formasinda termelenedi. Didaktikalik mazmunga`a iye bul termelerde jan`a shan`araqtin` keleshegine bolg`an qatnasi jatadi. Misalg`a:

Letchik bolip jetissin,
Pa`rwazlap ushsin hawag`a,
Vrach bolsa dim jaqsi,
Da`rtke keler dawag`a ha`m t.b.

dep kelinshektin` du`n`yag`a keltiretug`in perzentleri zamanimizg`a ilayiqli ka`sip iyeleri boliwin jirlyaydi. Tag`ida misal:

Du`n`yag`a kelgen to`rin`de

A`jiniyaz, Berdaqar.

.....

Xalqin ba`rha` jaritqay,

Xalqina bixit daritqay,

Basshi bolip xalqina,

Allayar Dosnazarovtay

Palwan bolg`ay ilayim,

Yernazar Alako`z palwanday,

Taslap ketken jag`ina,

Aq marqali aq Aral

Qaytip kelgey jag`isqa.

Haliqtin` ishinen shiqqan su`yikli azamatlardin` qaharmanliqlarin misal yetip ala wotirip A`jiniyaz ha`m Berdaqaray xaliq iyigiligi ushin qa`lem terbetken shayir, ilimnin` sirlarin aship xalqin pu`tkil du`n`yag`a tanitatug`in alim, xaliq ushin shiyarin janin, pida`kerlik miynetlerin ayamag`an A.Dosnazarovtay ma`rtler, Yernazar Alako`zdey batir-palwanlar boliwin tileydi. Ha`zirgi da`wirdin` yen` qiyin mashqalasi bolg`an ekologiyaliq mashqalani da jirlyaydi.

Bet ashar janrinda xaliqtin` salt-da`stu`ri menen qosa wo`zin qorshag`an wortaliqqa qatnasi sa`wlenenedi. Yag`niy bet ashar kelinshekti xaliqqa kelinshekke tanistiriw da`stu`rine baylanisli a`debiy tekst ju`zege keledi. A`lbette bul tekst belgili bir poetik formag`a, wo`z muzikaliq irg`ag`ina, dramatik elementleri ha`m atqariwshisina iye bolg`anlig`i sebepli wo`z aldina janr sipatinda qabil yetiw sha`rt. Sebebi wol janrliq talaplardin` derlik

ha`mmesine iye. Bet ashar sa`lemi taza tu`sip atirg`an kelinshekke qayin atasi menen yenesin ha`m basqa da u`y ag`zalarin, awil-eldin` jasi u`lkenlerin, ag`ayin-tuwisqanlarin tanistiriw siyaqli formalarin saqlap qalg`an.

Misali:

1. Anaw tuwg`an atan`iz,
Belge buwg`an potan`iz.
2. Anaw turg`an enen`iz,
Qara jerden kemen`iz.

Qaraqalpaq xalqında bet ashıwdı yer adam ha`m jaslaw jigıtlar atqaradı. Bet ashar qosıqlarında bet ushiwshi jigittin` uqiylilig`ına qosıq tekstın qanshama biliwine baylanisli xalıqtın` barlıq arziw-a`rmanlarına, tilek-maqsetlerine qosa xalıqlıq yumor-satira usili menen adamlardıń minez-qulqındag`i unamli ha`m unamsız ha`reketlerdi poetikalıq qatarlarda belgili bir kompozitsion dizbekte ashıp berip wotiradı. Bet ashar jirlari joqarida ko`rsetip wo`tkenimizdey mazmuni boyınsha ishki to`mendegishe bo`limlerge bo`linedi: 1. Kirisiw (na`siyat aytıw), 2. Sa`lem aytıp iyildiriw. Belgili ilimpaz K.Ma`mbetov bet ashar jirlarin u`sh tu`rge bo`lip qaraydı: 1. Toy baslaw, 2. Aytım, bet ashar sa`lemi. Bulay yetip bo`liwde bizin` berip wotirg`an bo`listiriwden ayirmashilig`i «toy baslawdı» biz na`siyat kiris bo`liminin` ishine qamtig`an halin`da aldiq.

Qaraqalpaq fol`klortaniw ilimin`de «toy qosıqlari» «turmis-salt jirlari», «salt-da`sı`rge baylanisli jirlar» degen atamalar menen atap klinedi. Ma`selen xalıq qosıqlarin izertlewshi belgili alim A`.Ta`jimuratov «Da`sı`r jirlari qisqa qosıqlardan ibarat bolip keledi. Wol arnawli anaw yamasa minaw salt penen da`sı`rdin` sha`rtin worinlaw ushin aytiladi. Wonin` qaysi tu`ri bolmasin wo`z irg`ag`i namasi menen xosh hawazda aytıp worinlanadi. Sonliqtan woni xalıq jir yetip, hawazda atqaratug`in bolg`anliqtan «qosıq» yamasa «salt-da`sı`r jirlari» dep atag`an degen pikirdi ju`rgizedi. Turmis-salt yaki salt-da`sı`r jirlari dep

bo`liw bul etnografiyalıq printsıptı basshılıqqa alıw bolıp yesaplanadı. Teren` ilimiy ko`z-qarastan qarag`animızda da`stu`rge baylanıstırıw etnografiyalıq o`zgeshelıgıne baylanıslı pikirler ju`zesi. Tıykarınan, bet ashar jırları wo`z aldına janr bolıp qa`liplesken wo`z ırg`ag`ı, belgili bir qa`lipke tu`sken do`retiw forması bar xalıqlıq do`retpе. Bet ashar jırları tayın formalarg`a salınıp, sol tayın nama ırg`ag`ı menen tek mazmunı wo`zgergen halında jasap keledi.

Qaraqalpaq fol`klortaniw iliminde da`stu`r qosıqları tsikline kirgizilip ju`rgen qosıqlardıń biri bul joqlaw qosıqları. Joqlaw qosıqları haqqında yen` da`slep pikir aytqan ilimpaz N.Da`wqaraev boldı. N.Da`wqaraev joqlaw qosıg`ınıń xalıq turmisındag`ı atqaratug`ın funksiyaı haqqında g`ana pikir aytıw menen sheklenedi.

A`.Ta`jimuratov o`z klassifikatsiyasında mun`-sher qosıqlarına: 1. Hayal-qızlardıń muhabbatqa, turmistin` qiyınshılıg`ına baylanisli dag`diriw qosıqlar, 2. Ja`miyetlik ta`rtiptin` a`dilsizligine naliw qosıqları dep yekige bo`lip qaraydı da biraq joqlaw qosıqlarınin` janrlıq spetsifikasına baylanisli pikir bildirmeydi. Belgili fol`klorist alim V.E.Gusev o`zınin` «Estetika fol`klora» miynetinin` xalıq qosıqlarınin` klassifikatsiyası haqqındag`ı bo`liminde elegiyalıq qosıqlar tsikline kırıwshi lirikalıq janrlarda a`dette xalıq massasınin` wo`mirdin` ha`r qiyli qayg`ili waqiyalarg`a bolg`an qatnası sa`wlelenetug`ınıń atap wo`tedi. Ilimpaz sonday-aq elegiyalıq qosıqlar tsikli wo`z ishine da`stu`rlerge baylanisli yamasa kerisinshe da`stu`rlerge baylanisli yemes janrlardı da ja`mleytug`ınıg`ın ko`rsetedi. Qaraqalpaq fol`kloristi A`.Ta`jimuratov wo`zınin` joqaridag`ı klassifikatsiyasında mun`-sher qosıqları haqqında so`z etkende, joqlaw janrın bul tsikl quramında qaramaydı.

Biz joqlaw qosıqlarınin` janrlıq belgilerine teren` ilimiy analiz jasay wotirip wonin` tiykarg`ı a`debiy janrlıq belgisi bul - xalıqtin` wo`z wo`mirindegi qayg`ı, jog`altıw siyaqlı ha`diyseler menen baylanisli waqiyalarg`a bolg`an sezimlerin` poetikalıq ko`rinisin wo`z ishinde ja`mlew dep yesaplaymız.

Qaraqalpaq xaliq qosiqlari qatarinda mun-sher qosiqlari tsikline kiriwshi janrlardan tek joqlaw janri g`ana saqlanip qalg`an. Ha`wjar ha`m sin`siw janrlari da`wirdin` wo`tiwi menen, xaliqtin` turmis saltinin` wo`zgeriw menen wo`z funktsiyasin jog`altqan. Joqlawlar ha`zirgi da`wirde jasap kiyatirg`an belgili janrliq ta`biyati bar qosiqlar. Misali:

Esigimnin` aldi woy boldi,
 Ko`z jasim menen ko`l boldi,
 Keshegi ju`rgen bawirimdi,
 A`jel naymit joq qildi.

Adam balasi geyde ata-anadan, wo`mirlik qostardan, balasinan ayirilip qaladi. Usunday payitlarda insan wo`zinin` qayg`isin qosiqqa salip joqlaw aytqan. Ko`binese joqlawlardi ko`birek jasi qaytqan ha`m wo`mirde ta`jiriybesi ko`p hayallar atqaradi. Tiykarinan joqlaw qosiqlari xaliq turmisinda yag`niy belgili bir etnik qatlamnin` wo`zin qorshag`an wortaliqtag`i insan wo`mirinde biologiyaliq zan`liq bolg`an wo`limge emotsionalliq sezimleri; qatnasi bayan yetiletug`in jirlar. Uliwmalastirip aytqanda joqlaw qosiqlari janrinda ha`r qanday janrdin` belgisin bildiretug`in poetikaliq stil`, qosiqliq forma, ritm ha`m irg`aq sonday-aq bul janrdin` variantlarina ta`n wortaq bolg`an motiv ha`m tema bar.

Besik jirlari wo`z aldina janr sipatinda jasap kiyatirg`an ha`zirgi da`wir xaliq qosiqlari ishin`degi belgili da`rejede orni bar qosiqlar. Besik jirlarinin` belgili bir pu`tkil xaliqliq sipat alg`an nama irg`ag`inin` wo`zi wonin` janrliq o`zgesheliginen da`rek beredi. Besik jirlarinda muzikaliq elementler qosiq teksti so`zlerge salistirg`anda kem rol` woynamaydi. Wolar xaliqliq qosiqlarda emotsional`liq ta`sirdi ku`sheytiwdin` birden-bir qurali bolip xizmet yetedi. Yeger besik jirlarinin` tekstine woy-pikirdi, tilek-a`rmanlardi bildiriw ju`klengen bolsa, al muzika arqali namanin` irg`ag`i wonin` janli ha`reketi bolip yesaplanadi.

Besik jirlarında muzika, tekst penen tig`iz baylanista bolip janrda bir-biri menen tig`iz baylanisip pu`tin bir birlikti quraydi. Solay yetip, besik jirlarin`da muzika (nama irg`ag`i) wonin` janrlıq spetsifikasin belgilewshi tiykarg`i sipat bola aladi. Ja`ne bir ayriqsha atap wo`tetug`in na`rse xaliqliq qosiqlarda muzika ha`m tekst birligi tek g`ana ayirim aling`an do`retpelerde yemes, sonday-aq emotsional`liq mazmuni jag`inan belgili bir tiptegi qosiqlar gruppasi yamasa tsikllerge de ta`n boladi. Bul xarakterli belgi wolardi janrg`a bo`liwde yen` za`ru`r belgilerdin` biri yesaplanadi.

Besik jirlarinin` izin xaliq ha`zirgi ku`nde de wo`zi menen birge alip kiyatir. Besik jirlarinin` atqaratug`in xizmeti, ideyaliq mazmuni pu`tkil a`lem xaliqlarında ideyaliq mazmuni birdey maqsetlerge bag`darlang`an bolip keledi. Woni derlik u`yinde bo`begi bar barliq adamlar atqara beredi. Tek g`ana analar emes, kempir apasi, qiz apasi, atasi yaki bo`bekten u`lken yesli balalari da ha`yyiwley beriwi mu`mkin. Jalpi ko`p balali sem`yada yeresek balalardin` kishkenelerine qarawi, bag`ip-qag`iwi ko`pshilik xaliqtin` turmisindag`i da`rtu`rli qibilis.

Besik jirina qaraqalpaq xaliq tvorchestvosinin` bir janri sipatında birinshi ret kewil bo`lgen N.A.Baskakov boldi. Bunnan son` qaraqalpaq fol`klorin klassifikatsiyalag`an N.Da`wqaraev boldi. Wol qaraqalpaq xaliq tvorchestvosin yeki tu`rge ajiratip: epikaliq ha`m lirikaliq dep qaraydi. Lirikag`a a`dette qosiqlardi kirgizedi. Qosiqlardi janrlarg`a bo`lgende balalar qosiqlari menen besik jirlarin salt-da`stu`r jirlarinin` ishinde qaraydi. Biraq besik jiri ha`m balalar qosiqlarinin` da wo`zine ta`n nama irg`ag`i, aytiliwi, atqariliw wo`zgeshelikleri bar dep atap ko`rsetedi. N.Da`wqaraevtin` miynetindegi bul ko`z-qaraslar sol da`wirdegi ilimnin` fol`klorliq do`retpelerdi sol awizeki a`debiyatti du`retiwshi xaliqtin` do`retpesi, fol`klor sol xaliqtin` etnografiyasi, tariyxı degen bag`darlardag`i boljamlarinan shig`a almag`an. Lekin janrlardin` ta`biyatındag`i wo`zgesheliklerdi de atap wo`tedi.

Fol`klor ha`m etnografiyanin` wo`z-ara tig`iz baylanislarinan kelip shiqqan da`stu`rge baylanisli «da`stu`r» termini sha`rtli tu`rde qollaniladi. Basqa da xaliqlar a`debiyatinda ma`selen A.N.Martinova, O.Safarov, R.Yagafarov, K.Matijanovlar da usunday pikirler do`gereginde besik jirlarin so`z etip, wonin` xaliq qosiqlarinin` bir janri yekenligin da`liylleydi.

Besik jirlarinin` yag`niy ha`yyiw qosiqlarinin` insan wo`mirindegi wornin a`yyem da`wirden-aq bilip xaliq wo`lmes miyras yetip usi da`wirlerge jetkizgen. Ha`yyiwler na`resteni tek g`ana tinshitiw yamasa uyiqlatiw ushin a`det bolg`an na`rse yemes, al woni sanali insan urpag`i yetip ta`rbiyalawshi, balanin` worganizmине ha`m ruwxı menen rawajlanıwına ju`da` jaqsi ta`sir etiwshi jirlar.

Misali:

Qizim menin` qanday,
 Aspandag`i ayday,
 Qizim menin` kim bolar,
 Aq tamag`i bu`lkildep,
 Xosh hawaz bu`lbil bolar,
 Ha`yyiw, ha`yyiw ha`y qizim,
 Aq besigin` jay qizim.

Besiktegi bala ku`timine, wog`an baylanisli a`rman tilekler, aspan deneleri ayg`a, juldizg`a ten`ewler, bu`lbil, qozishaq, qulinshaq ten`ewleri xaliqtin` jasaw, turmis sharayatına baylanisli do`retilgen qatarlar. Xaliq ishinde qiz ha`m ul balalarg`a qarata aytilatug`in ten`ewler bar. Ma`selen qiz balalarg`a ayim, juldizim, qundizim ten`ewleri ko`birek qollanilsa, ul balalarg`a qozishaq, qulinshaq siyaqli ten`ewler ko`birek qollaniladi.

Misali:

Balam menin` baldaydi,
 Atasina uqsaydi,
 Samoletti men`gerip,

Letchik bolip aydaydi,
 Qulinshag`im qaydasan`,
 Ayda, ayda, aydasan`

degendey qatarlarda ul balalardin` ha`yyiwi termelenedi. Uliwma alg`anda besik jiri ha`zirgi da`wir xaliq awizeki a`debiyatinda, xaliq tvorchestvosinda wo`z aldina traditsiyasi, atqariliw joli, namasi, basqa janrlarg`a uqsamaytug`in jasaw worni bar xaliq qosiqLARININ` birine kiredi.

Aytimlar adamlardin` ishki ruwiy tileklerinin`, ta`biyattin` sirli, siyqirli ku`shlerin a`melge asiriw mumkinshiligine, isenimi tiykarinda qa`liplesken. Aytim janri a`yyemgi adamlar ja`miyetinin` wo`zin qorshag`an ta`biyat qubilislarina ko`z-qaraslari tiykarinda ju`zege kelgenligi belgili. Usi ko`z-qaras tiykarinda wol basqa xaliq qosiqLARINA kIRIWSHI janrlardan wo`zgeshelenip turadi. Bazibir fol`klorist alimlar aytimlar insanlar wo`mirinde estetikaliq yemes, ko`birek praktikaliq xizmet atqaradi dep yesaplaydi. Biraq, bul pikirdi toliq quwatlawg`a bolmaydi. Sebebi aytimlar yen` aldi menen a`debiy-obrazli tu`rge yengen ha`m wo`z aldina janrlıq belgilerge iye poetikaliq forma bolip yesaplanadi. Waqittin` wo`tiwi menen a`sirese son`g`i da`wirlerdegi aytimlardin` ba`dik, gu`lapsan siyaqli tu`rlerindegi so`zdin` qu`dreti, siyqiri arqali shıpa tabiw siyaqli magiyaliq formalari da`stu`rden shig`ip qalip, wonin` wornina insan wo`mirinde ha`mme da`wirlerde za`ru`r bolg`an baxit, densawliq, da`wlet siyaqli tileklerdi wo`z ishine qamtig`an poetikliq formalarg`a iye bolg`an jan`a tu`rleri payda bolg`an.

Qaraqalpaq xaliq qosiqLARINDA, tiykarinan, aytim janrinin` yaramazan, pa`tiya, tilek siyaqli tu`rleri qa`liplesken.

G`YaramazanG` dep atalatug`in bul qosiqLARDIN` atamasi G`Ya, RamazanG`- degen ramazan ayinin` basında diniy tu`rsiniklerge baylanisli xaliq jaqsi niyetler menen ko`p jaqsi tilekler tileydi, sol tileklerdi aytiwda G`yaG` - kirisiw formasindag`i G`ramazanG` so`zine qosimsha ma`ni beriwshi ses bolip,

yekewi birigip G`yaramazanG` so`zin payda yetken boliwi itimal. Bizin` xalqimizdin` diniy tu`sinigi boyinsha ramazan ayi muqaddes ay. Bul aydin` bir tu`ninde qa`dir tu`ni boladi. Yeger kimde-kim qa`dir tu`n ko`rse u`o`mirinin` aqirina shekem baxitli boladi. Ha`m qudanin` aldinda u`o`zindi uslay bilsen` (ishkilik-jegilik, jaman so`ylemew ha`m t.b.) sawap qilg`an bolasan` dep u`otiz ku`n u`oraza tutadi. Jaqsi irimlar qilip, u`yme-u`y kirip Yaramazan aytadi.

Yaramazannin` basqa da`stu`rlerge baylanisli atqarilatug`in janrlardan ayirmashilig`i minada: diniy isenimlerge baylanisli ramazan ayinin` baslang`an ha`m tamam bolg`an ku`nlerinde xaliq iyis shig`aradi (aq mayg`a bawirsaq, shelpek, bo`rek ha`m t.b. pisiredi).

Awil balalari jiynalip u`yme-u`y kirip:

Qazanin` qaqpaqli bolsin,

Siyirin` baspaqli bolsin,

Paraxat balan`iz u`ylenip,

U`yin`izde gumbirlegen toy bolsin.

dep dawis qosisip xor menen baqirisip aytip turadi. U`y iyesi balalarg`a bawirsaq yaki pul, tiyinlar berip jiberedi. Buring`i da`wirlerde yaramazandi yer jetken jigitlerde ana awil menen mina awilg`a barip aytip ju`rgen.

Yaramazan jirin tek jas wo`spirim balalar g`ana atqaradi. Sonin` menen birge wonin` mazmuninda diniy isenimlerge baylanisli aytimlardan ko`re, ja`miyettin` rawajlaniwi menen, xaliqtin` sanasindag`i ruwxiy ha`m turmisliq qa`driyatlaridin` rawajlaniwi ta`sirinde adamzat ushin og`ada a`hmiyetli bolg`an xaliqliq, etnik, ma`deniy xarakterdegi tilekler aytiladi.

Sovet vlasti jillarinda bul da`stu`r di dinge baylanisli isenim-aytimlar dep toqtatildi. Yag`niy yelimiz wo`z g`a`rezsizligin alg`annan keyin aytimlaridin` bul tu`ri tag`ida xaliq turmisinda ken` yen jaydi. Wol ha`zirgi ku`nde de xalqimizdin` awizeki do`retpeleri qatarinda azda wo`mir su`rip atir. Misali:

Shaynegin`de qaynag`an,
 Indiyskiy chay bolsin,
 Qazanin`da qaynag`an,
 Lo`k-lo`k may bolsin.

Yaramazan? - degen qatarlardi ushiratiwg`a boladi.

Yaramazan jiri diniy da`stu`rlerge baylanisli aytilg`an menen, bul tek Wortaziya turkiy tilles xaliqlarinda, sonin` ishinde qaraqalpaq, qazaq, nog`ay, bashqurt, qarag`ay, tatar xaliqlarinda qipshaq tilleri toparina kiretug`in xaliqlarda g`ana bar.

Qaraqalpaq, nog`ay, qarag`ay xaliqlarinda G`yaramazanG` qazaq xalqinda G`jarapazanG`, tatar ha`m bashqurtlarda G`RamozonG` degen atama menen ataladi. Qaraqalpaq xaliq qosiq-lari ishinde wo`z ornina iye yaramazan janri islam dininin` qabil etiliwine baylanisli diniy da`stu`rlerde qollanilg`anlig`i ushin wol etnografiya iliminin` sonday-aq wo`zine ta`n irg`aqqa iye bolg`anlig`i ushin muzikataniwdin` da ha`tte wonda dramatik elementlerdin` bolg`anlig`i ushin wonin` ko`rkem do`retpe sipatindag`i janrliq belgisin an`iqlaw biraz qiyin bolg`an yedi.

Fol`klortaniw iliminde Yaramazandi wo`z aldina janr sipatinda belgilewge baylanisli ma`sele wo`z sheshimin tapti dep yesaplawg`a boladi.

Aytimlar tsikline kiretug`in ja`ne bir janr bul pa`tiya janri. Xaliq awzin`da wonin` G`Alg`is so`zG`, G`AsqayiriwG` siyaqli tu`rleri ushirasadi. Fol`klortaniw iliminde ko`p waqitlarg`a shekem bul janrdi wo`z aldina janr sipatinda qabil yetiw ha`m woni xaliq awizeki a`debiyatinin` lirikaliq tarawina kirgiziw boyinsha bir qansha qarama-qarsi pikirler payda bolg`an yedi. Professor Q.Maqsetov wo`zinin` G`QaraqalpaqG` miynetinde pa`tiyalardin` xaliqtin` ma`deniy turmisindag`i worni haqqinda belgili da`rejedi mag`liwmat beredi ha`m bul janrdin` xaliqtin` moral`liq kelbetine a`sirler boyi kirip ketkenligi ha`m minez-quliy normalarina aylanip ketkenligin ayriqsha atap wo`tedi.

Lekin, ilimpaz bul do`retpenin` wo`z aldina ha`m wo`zine ta`n wo`zgesheligi bar g`a`rezsiz janr sipatina iye yekenligi haqqinda pikir bildirmeydi ha`m woni xaliq qosiqlarinin` bir tu`ri sipatinda qaraydi. Wo`zinin` estetikaliq ta`biyati boyinsha pa`tiyalarda xaliq massasinin` jaqsiliq ha`m iygilikli islerge ko`z-qarasi sa`wlelenedi. Pa`tiyalardag`i tiykarg`i ideya bul-insanlardi ja`miyetlik turmista joqarg`i adamgershilik, wo`z-ara siylasiq ha`m miriwbet normalarina sadiq yetip ta`rbiyalaw bolip tabiladi. Misali:

Jilag`an ku`n joq bolip,
 Quwang`an ku`n ko`p bolip,
 Bawir pu`tin, bas aman,
 Jetkere bergey Nawrizg`a.

Tilek ha`m pa`tiyalar ko`rkem do`retpe sipatinda tek sol janrg`a g`ana ta`n kompozitsion qurilisina, syujetlik wo`zgesheligine, tematikasina iye. Usi joqarida atap o`tilgen belgiler woni wo`z aldina janr sipatinda moyinlawda tiykarg`i faktorlar bolip yesaplanadi.

Bul janrdin` insaniyat wo`mirinde, sonday-aq xaliq awizeki do`retpelerinde usi waqitqa shekem jasap keliwinin` tiykarg`i sebebi bul adamzat ja`miyetinin` ha`mme da`wirlerde de ruwhiy go`zzalliqqa umtiliwi dep yesaplawg`a boladi.

Qaraqalpaq xaliq qosiqlari ishinde xaliqtin` ruwxiy turmisiin wo`zine ta`n wo`zgeshelikte sipatlay alg`an janrlar bul ha`zil-da`lkek ha`m satiraliq qosiqlar bolip yesaplanadi. Qaraqalpaq fol`klortaniw iliminin` ko`pshilik ilimpazlari bul janrlardi lirikaliq tarawdin` bir tu`ri sipatinda g`ana ta`n aladi.

Fol`klortaniw iliminde xaliq qosiqlarinin` klassifiktsiyasi haqqinda ob`ektiv xarakterdegi miynetti do`retken fol`klorist alim V.E.Gusev wo`zinin` G`Estetika fol`kloraG` miynetinde ha`zil-da`lkek ha`m satiraliq qosiqlardin` ha`r qaysisi wo`z aldina janrliq qa`siyetke iye do`retpeler dep belgileydi. Ha`zil-da`lkek ha`m satiraliq qosiqlar qaraqalpaq xaliq qosiqlari arasinda xaliqtin` ja`miyetlik turmisiin sa`wlelendiriwde yen` ha`reketshen` do`retpelerden yesaplanadi. Bul

janrlardag`i ob`yaktivlilik wolardin` usi waqitqa shekem wo`z rawajlaniwinin` dawam yetip kiyatirg`anlig`inin` basli sebeplerinin` biri bolip yesaplanadi. Ha`zil-da`lkek ha`m satiraliq qosiqardi janrlig` jaqtan klassifikatsiyalag`animizda fol`klorist alimlar arasinda bul do`retpelerdi bir janr sipatinda qaraw ta`repedarlarinin` boliwi so`zsiz. Sebebi bul janrlardag`i qosiqalar ko`binese mazmuni boyinsha bir-birine uqsas. Ha`zil-da`lkek qosiqalarinda a`dette xaliq ta`repinen qabil yetilgen estetikalig` normalarina qayshi keletug`in ha`reketler jen`il yumorliq ko`z-qarastan sa`wlelendiriledi. Misalg`a:

Salima su`t burish pisirdi,
 Sheti qaynawdan tu`sirdi,
 Shiykiley bizge ishirdi,
 Afitsiantka Salima qiz

Misalda ko`rip wotirg`animizday ha`zil da`lkek qosiqalari jen`il ku`lkige tiykarlang`an ha`m qosiqtin` adresatinin` jekke wo`zine awir tiymeydi. Ha`zil-da`lkekke beyimlilik, yekinshi bir adamdi so`zden jen`iwge umtiliw siyaqli minez-qulig` bul qaraqalpaq xalqinin` milliy psixologiyasinin` tiykarig`i wo`zgesheliklerinin` biri bolip yesaplanadi. Qaraqalpaq ha`zil-da`lkek qosiqalari tiykarinan bir-birine tanis ha`m bir-birinin` minezine qaniq adamlar arasinda do`retiledi ha`m qosiqtin` ken` xaliq massasinin` kewiline unawi na`tijesinde xaliq qosiqalarina aynaladi.

Bul janrdag`i qosiqalar ko`pshilik jag`daylarda awil-rayon aymaqlarinda ko`birek do`retiledi. Ha`zil-da`lkek qosiqalarinda a`piwayi awil adaminin` ku`lki, da`lkekke ilayiq ha`reketlerinen baslap belgili bir kishkene yamasa u`lken lawazimdag`i shaxslardin` ha`reketleri sing`a alinadi. Bul qosiqalardin` tek usi janrg`a ta`n tematikasi, qosiq qurilisi, ideya-tematikaliq bag`dari boladi. Satiraliq qosiqalar dep atalatug`in janrdin` ha`zil-da`lkek qosiqalarinan ayirmashilig`i

wonda xaliq massasinin` sotsialliq qatlam ma`plerine qarsi qubilislar, ha`reketlerge ha`m usunday ha`reket iyelerine qatnasi sa`wlelenedi. Misali:

Bul besewi ku`nde tu`ste tabilar,
Barg`an jeri shala bolip shabilar,
Gezek penen besewinin` tu`sligi,
Alpis u`yli Aralbayg`a salinar.

Misalda ko`rsetilgenindey G`Bes qalpaqG` qosig`i ko`knarshina`shebentlerge arnalg`an satira. Satiraliq qosiqlarda a`shkaralawshiliq, sarkazmliq belgiler basim boladi. Yeger ha`zil-da`lkek qosiqlarinda belgili bir shaxstin` ha`reketleri jen`il ku`lkige bag`darlang`an bolsa, satiraliq qosiqlardag`i tiykarg`i ideya qosiqta sing`a aling`an ha`diyse yamasa ha`reketi saplastiriwg`a, oni unamsiz qubilis sipatinda turmistan qisip shig`ariwg`a bag`darlang`an boladi. Yekinshiden, satiraliq qosiqlardin` turmis tarawlarin qamtiw ko`lemi, tematikasi ha`zil-da`lkek qosiqlarina qarag`anda biraz ken` bolip keledi. Sonliqtan bul janrdin` jazba a`debiyattag`i formasi ko`pshilik qaraqalpaq shayirlarinin` a`debiy miyrasinin` tiykarg`i bo`leklerinin` birin qurag`an.

Qaraqalpaq satiraliq qosiqlari xaliq qosiqlari ishinde yen` ha`reketshen` ha`m zamanago`y janr sipatinda ko`rindi. Bul yen` aldi menen jazba a`debiyatta sol da`wirde siyasiy ideologiyani qadag`alawinin` ku`shli boliwina ha`m demokratiyalıq ideyalardin` awizeki a`debiyat arqali tartiw mu`mkinshiliginin` payda boliwi menen baylanisli boldi.

Xalqimiz turmisinda ju`z bergen unamsiz qubilis ha`m ha`diyselerdin` derlik ha`mmesi satiraliq janrda yo`z ko`rinishin tabadi. Na`tiyjede satiraliq janr xaliq turmisinan aling`an qubilis ha`m faktler tiykarında jan`a temalar, ideyalar menen bayiydi. Ma`selen, xaliq awizeki a`debiyatında payda bolg`an ha`m ko`p waqitlarg`a shekem fol`klorliq do`retpе sipatında moyinlanbay kelgen

G`Qaraqalpag`imG` qosig`i satiraliq janrdin` yo`zine ta`n jo`neliske iye siyasiy-satira bag`darin belgilep beredi.

Sovet hu`kimetinin` hu`kimranliq da`wirlerinde milliy ideologiya wornina proletar ideologiyasinin` hu`kimdarliq yetiwi, paxta monopoliyasi, ma`mlekette byurokratiyalıq illetlerdin` payda boliwi, adamlardin` ekologiyalıq ma`deniyatti shetlep wo`tiwine baylanisli kelip shiqqan ekologiyalıq problemanin` kelip shig`iwında ja`miyettin` rawajlanıwına kedirgi bolatug`in qubilislar satiraliq janrdin` wo`zegin quraydi. A`sirese, xalıq qosıqları ishinde ekologiyag`a baylanisli temanin` kelip shig`iwi xalıqtin` sanasinin` wo`zgeriwin, rawajlanıwin ko`rsetedi. Ekologiya – ta`biyat apatshilig`i pu`tkil yelimizdin` basında sheshimin ku`tip turg`an awir mashqala. Tubalaw da`wirinde ta`biyatti bag`indiriw su`reninen kelip shiqqan adamzattin` basli qa`teshiligi. Jazba a`debiyat bere almag`an, mu`mkinshilikke iye bolmag`anliqtan jir yete almag`an ekologiyalıq jirlardi xalıqtin` wo`zi usi bolip atirg`an ha`diyselerge baylanisli xalıq awizeki a`debiyatında jan`a ekologiya tematikasin payda yetip, bul tema satiraliq janr ko`leminde wo`z wornina iye boldi.

II Bap. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` janrlıq klassifikatsiyasin woqitiw metodikasi

Xaliq qosiqlari qatal tu`rde wo`zine ta`n syujetlik qurilisina, wo`zine ta`n syujetinin` ha`reket yetiw wo`zgesheligine iye. Xaliq qosig`inin` janrlıq wo`zgesheligi usi syujeti arqali ko`zge taslanadi.

Xaliq qosig`inin` ha`rbir janri, sol janrdin` g`ana shegarasinda ha`reket yetetug`in syujetlik maydang`a iye. Xaliq qosiqlarinin` syujetlik maydani, syujeti a`sirler dawamında qa`liplesken wo`z da`stu`rine, poetikalıq, kompozitsiyalıq wo`zgesheligine iye.

Syujetlik xaliq qosiqlarinin` tiykarg`i belgilerinen yesaplanadi. Uliwma fol`klortaniw iliminde fol`klorlıq syujetler haqqında g`i ma`selelerde ko`pshilik ilimpazlar fol`klorlıq do`retpelerdegi epikalıq janrlarg`a kiriwshi shig`armalardin` syujetlik wo`zgesheliklerine ko`birek itibar beredi. Al lirikalin` tu`rlerge kiriwshi janrlardag`i syujetlik wo`zgeshelikler haqqında miynetler ko`p yemes. Lirik janrdag`i syujetler haqqında tiykarinan V.E.Gusev, K.V.Chistov, B.N.Putilov, V.K.Sokolov siyaqli ilimpazlar bir qansha ilimiy izertlewlerin arnag`an yedi. Bul ilimpazlarda wo`z miynetlerin tiykarinan tariyxiy qosiqlar, balladalar siyaqli epikalıq qosiqlarg`a ko`birek diqqat bo`lip qaraydi ha`m bul janrlardag`i syujetlik qubilislardi tariyxiy salistiriwshiliq aspekte izertlewge urinadi.

Qaraqalpaq fol`klortaniw iliminde de fol`klorist alimlarinin` da`stan, yertek, legenda, an`iz siyaqli epikalıq janrlardin` syujetleri do`gereginde ilimiy izertlewler menen sheklengen. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` syujetleri haqqında arnawli miynet derlik joq. Biz ha`zirgi da`wir qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` syujetlik wo`zgeshelikleri haqqında izertlewimizde rus, tu`rkiy tilles xaliqlari fol`klorında g`i lirikalıq tu`rlerdegi syujetler haqqında g`i, sonday-

aq a`debiyattaniw iliminin` a`debiyat teoriyasinin` syujet ma`selesine arnalg`an miynetlerge su`yene wotirip ilimiy pikir aytiw mu`mkinshiligine iye bola alamiz.

Syujet haqqında fol`klorliq terminlerinin` qisqasha so`zliginde to`mendegishe tu`sinik berilgen: Syujet – bir-biri menen izbe-izlikte rawajlanip otirg`an waqiyalardin` qisqasha mazmunliq jiynag`i.

Bizge belgili ha`r qanday lirikaliq tu`rge kiriwshi do`retpelerde de insannin` wo`zin qorshag`an wortaliqqa, wondag`i ha`r qiyli qubilis ha`m ha`diyselerge qatnasi sa`wlelenedi. Sonday-aq lirikaliq tu`rge kiriwshi fol`klorliq do`retpelerdin` bir tu`ri bolg`an xaliq qosiqlarında da xaliqtin` belgili bir ob`ektivlik ortalıqqa qatnasi so`z yetiledi.

Lirika qosiqlarda syujetke tiykar bolg`an waqiya sirttan qarag`anda tamamlanbag`an bolip ko`rinedi, biraq waqiya sirttan qarag`anda tamamlanbag`anday ko`ringeni menen shig`armanin` poetikaliq ideyasi ta`repien juwmaqlang`an yag`niy tamamlang`an formag`a iye boladi.

Lirikaliq xarakterde do`relgen do`retpelerdin` syujetlik wo`zgesheliklerinin` ja`ne bir ta`repi lirikaliq formada do`relgen ko`pshilik shig`armalarda syujettin` tiykarg`i elementleri bolg`an ekspozitsiya, kul`minatsiya, ha`reketlerdin` rawajlaniwi siyaqli elementlerdin` barliq formalarda da ushirusa bermewi menen ajiralip turadi. Biz ha`zirgi da`wir qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` syujetlik qurilisın analizlep qarag`animizda usi da`wirge deyingi qaraqalpaq xaliq qosiqlarinan xaliq qosiqları wo`zlerinin` syujetlik qurilisi jag`inan a`dewir parq yetetug`inin ko`riwimizge boladi. Ma`selen XIX a`sir, XX a`sirdin` birinshi yarimında do`relgen xaliq qosiqlarında a`sirese tariyxiy qosiqlar, miynet qosiqlarında epikaliq yag`niy waqiyani bayan yetiw usilinin` basimlilig`ına baylanisli do`retpelerde syujet bir qansha aniq kompozitsiyaliq qurilisqa iye yekenligi menen ajiralip turadi. Bul qubilis yen` aldi menen miynet ha`m tariyxiy temalardin` son`g`i da`wirlerde jazba a`debiyattin` janrlarina wo`tiwi menen baylanisli dep tu`sinik beriwge boladi.

Degen menen syujetlerdin` aniq kompozitsiyaliq qurilista saqlaniwi ha`zirgi da`wir xaliq qosiqlarinin` barliq janrlarinda ko`rinip turadi.

Xaliq qosiqlarinin` syujetlik, kompozitsiyaliq qurilisi haqqinda belgili fol`klorist alimlar K.V.Chistov, E.V.Pomerantseva, B.N.Putilovlardin` miynetlrinde ken` so`z yetiledi. Bul joqarida ati atalg`an ilimpazlardin` miynetlerinde xaliq awizeki a`debiyatnin` epikaliq janrlarindag`i fol`klorliq syujetler menen bir qatarda lirikaliq qosiqlardag`i syujetlerdin` qollaniliw wo`zgeshelikleri haqqinda so`z yetiledi. Iлимпaz V.K.Sokolova joqarida ati atalg`an ilimpazlardin` pikirlerin juwmaqlastira wotirip, tariyxiy waqiya ha`m ha`diyselerdin` awizeki a`debiyatta sa`wleleniw da`rejesinin` ha`r qiyli da`wirlerde birdey bolmag`anlig`in da`lilleydi. Iлимпazdin` pikirinshe lirikaliq qosiqlardag`i syujetler XVIII-XIX a`sirlerdegi awizeki a`debiyatta bir qansha variantlasqan ha`m ko`shpeli xarakterge iye bolg`an. Bul pikirler qaraqalpaq xaliq qosiqlarindag`i syujetlik ma`selesin aniqlawda da bizge bir qansha aniqliq kirgiziwimizge tiykar boladi.

Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` syujetlerinin` tiykarig`i wo`zgesheliginin` biri wonin` variantlasqan ha`m ko`shpeli xarakterge iye bolmawinda.

Yumor-satiraliq qosiqlar qaraqalpaq xaliq awizeki a`debiyatanda yen` ko`p yen jayg`an ha`m wo`zinin` yen` joqarg`i rawajlaniw da`rejesine jetken janrlar yesaplanadi. Bul janrlardin` awizeki a`debiyatta qollinaliwinin` wog`ada ken` tu`s aliwi yen` aldi menen qaraqalpaq xalqinin` etika-estetikaliq sanasinda xaliqtin` minez-qulqinda moral normalarina say kelmeytug`in qubilis ha`m ha`diyselerdi wo`tkir ku`lki, yumorliq usilda a`shkaralaw xarakterinin` ta`n boliwi menen belgilenedi. Yumor qaraqalpaq xalqinin` minezine, sanasina sin`gen qubilis yesaplanadi. Qaraqalpaq awizeki yumorliq qosiqlarinin` syujetleri sipatinda tiykarinan, son`g`i da`wirlerde xalqimiz turmisinda ju`z bergem real waqiyalar sa`wlelenedi. Bul qosiqlardin` ko`bisi wo`zinin` syujetlik-kompozitsiyaliq qurilisina qaray bir syujetli bolip keledi. Misal sipatinda uliwma

qaraqalpaq awizeki a`debiyatindag`i yumor janrinda syujetlik qurilisi boyinsha tipik bolg`an G`Ko`k ala atG`, G`Qara balaG`, G`Saranshievtin` sari tayiG` qosiqlarinin` syujetlik qurilisi haqqinda pikir ju`ritemiz.

G`Ko`k ala atG` qosig`i Shimbay rayoni Q.A`wezov kolxozinda jasawshi Baymurat Abdulla ulinan jazip alindi. Qosiq Shimbay rayoni aymag`inda ken` taralg`an. Qosiqta qan`li awilinda jasawshi Nag`met isimli tandirshinin` atinin` jog`alip ketiwine baylanisli waqiya tiykarg`i syujet sipatinda aling`an.

Nag`mettin` ko`k alasi,
 Uslag`an Sultannin` balasi,
 Jawir bolg`an qir arqasi,
 Wonnan senin` xabarin` joq.

Joqarida keltirilgen misalda syujettin` ekspozitsiyasi attin` Sultannin` balasi ta`repinen uslap aliniwi menen baylanisli waqiyadan baslanadi.

Wot saldima yeken bawlap,
 Ya jiberdime tusawlap,
 Arqasinda shibin g`awlap,
 Ju`rgeninen xabarin` joq.
 Jabiwi ju`r jambasinda,
 Wonbes ha`kke arqasinda,
 Baqqan yeken janiwardi,
 Qisi menen tambasinda.
 Aytqan so`zim atqa beyim,
 Jaqinlasam ba`ser keyin,
 Shoqliqtan shondig`a deyin,
 Alaqanday saw jeri joq.

Waqiyanin` rawajlaniw bo`legin misalda ko`rip turg`animizday syujettin` rawajlaniw bo`liminde birinshi joytilip ketken attin` hal jag`dayi avtor ta`repinen bayanlaniw usilinda beriledi. Bunda epikaliq janrlar syujetine ta`n bolg`an

obrazlardin` ishki psixologiyaliq xarakterin aship beriwshi waqiyalar dizbegi bolmaydi. Attin` jog`aliwina baylanisli syujetlik waqiya qosiqtin` son`g`i kul`minatsiyaliq xarakterge iye bolg`an juwmag`inda yag`niy shig`armanin` tiykarg`i ideyasi berilgen bo`leginde waqiya tamamlang`an formag`a iye boladi.

Bayan ettim ko`k ala atti,
 Ma`mbetniyazdi sorlattı,
 Ju`werisin jep zar jilatti,
 Wonnan senin` xabarin` joq.
 Men ayadim ko`k ala atti,
 Arqasina taqim battı,
 Jazg`an shayir Baymuratti,
 Wonnan senin` xabarin` joq.

Misalda aniq bayan etilgenindey jog`alg`an at, attin` iyesi Nag`mettin` awillasi bolg`an Ma`mbetniyazdin` ko`p miynet penen ta`rbiyalap wo`sirgen ju`werisin bu`ldiredi. Kishkene g`ana awil turmisinan aling`an ko`k ala attin` jog`aliwi haqqindag`i real waqiya syujetinde insannin` ruwxiy, moralliq kelbeti jeterli da`rejede ashıp berilgen. Qosiqtin` ku`ndelikli turmistag`i ha`r bir na`rsenin` wo`z qa`dirin biliw kerekligi haqqindag`i tiykarg`i ideyasi attin` jog`aliwi haqqindag`i syujet arqali-aq teren` ashilg`an.

Xaliq arasinda bir qansha belgili bolg`an G`Qara balaG` yumorliq qosig`inda xaliqtin` ko`z qarasindag`i moral normalarina sa`ykes kelmeytug`in illetler qara bala dep atalg`an obraz arqali ashıp beriledi. Qosiqtin` syujetlik kompozitsion qurilisi usi da`wirlerge shekemgi yumorliq qosiqlardan wo`zine ta`n o`zgesheligi menen ajiralıp turadi. Qosiqtin` ha`r bir shuwmag`inda bir illetke baylanisli kelip shiqqan real waqiyag`a tiykarlang`an syujetlik detal keltiriledi.

Haw, qara bala,
 Ko`beyip ketti para,

Parasi joq paqirdin` ,
Isi ju`rmes shala.

Misalda ko`rsetilgenindey para arqali is pitkeriw waqiyasi qara balanin` minezindegi paraxorliq illetinin` bar yekenligin aship berse, kelesi shuwmaqta qosimsha wonin` ashko`zligin da`lillewshi syujetlik fakt keltiriledi.

Istin` ko`zi basshida,
Basshinin` ko`zi aqshada,
Ko`z aqshag`a toymaydi,
Abayla, qara bala.

Jetpeydi miynet haqisi,
Won eki ay tabisi,
Qirim, Kavkaz qara bala
G`BaytalG` menen shabisi.

Jiyen jiyenshiligine ketti,
Sovxozg`a basshiliq etti,
Arqalap aqshani a`ketti,
Miyetkeshke qasliq etti.

A`lbette qosiqtin` tiykarg`i obrazi bolg`an qara balanin` moralliq kelbeti, wonin` tek wo`z tuwisqan ag`ayinlarin qollap quwatlawi xaliqqa ma`lim bolg`an real faktler tiykarinda bayan etiledi. Wonin` ja`miyetshilik moral normalarina jat ha`reketleri qosiqta izbe-iz aship bariladi. Qosiqtin` kul`minatsiyaliq yag`niy obrazdin` ha`reketinin` yen` joqarg`i shing`a shig`iw etapinda qara balanin` jaramsiz qiliqlarinan ja`bir ko`rgen xaliqtin` wonin` ha`reketlerine qatnasi syujettin` tiykarin quraydi.

Xalqim ju`r qarni qaliqpay,
Ya kiyimge, ya buyimg`a jarimay,

Bes, won jilliq planlardin` proekti,
Keleshegi edi onin` yarim jariq-ay.

Paydasi ne proekt G`shapkisiG` menen satildi,
G`Qara balaG` dim bilmestey istin` jo`nin qatirdi.
So`ytip xalqi paqir ay dalada taqirdi,
Kindik qanim tamg`an jerim dep a`lpeshlep baqirdi.

Qaraqalpaq yumor-satiraliq janrda do`relgen qosiqlarda berilgen syujetlik waqiya, tiykarinan, qosiqtag`i aytilajaq tiykarg`i ideyanin` mazmuninda kul`minatsiyaliq xarakterge iye boladi.

Ilimiy sapar dawaminda xaliq arasinan jazip aling`an yumor-satira qosiqlari janrina kirgen. G`Qara balaG`, G`Sari ala atG`, G`Ne boldiG`, G`Saranshievtin` sari tayiG`, G`BilmesG` qosiqlarinin` syujetlik-kompozitsiyaliq qurilisi jag`inan bir-birine usas formada qurilg`anin ko`riwge boladi. Lekin olardin` ideyasi, syujet sipatinda aling`an waqiyalar dizbegi xaliq turmisinda moral ma`selelerindegi ha`r qiyli tematikaliq bag`darlarg`a qurilg`anlig`i menen bir-birinen ajiralip turadi. Bul qosiqlarda ko`binese sovet hu`kimeti tusinda awil xojalig`i salasindag`i administrativlik basqariw salasinda xizmet yetiwshi adamlardin`, moral normalarina qaysha keletug`in is ha`reketleri sing`a alinadi. Qosiqlardag`i konflikt moral normalarin buziwshi obraz ha`m xarakter arasinda ju`zege keledi.

Yeger ha`zil-da`lkek qosiqlarinda xaliqtin` moral normalarina sa`ykes kelmeytug`in jat ha`reketler, a`shkaralanatug`in bolsa, liro-epikaliq qosiqlar quramina kiriwshi satiraliq janr xaliq turmisinin` anag`urlim ken` bo`legin qamtiydi. Satiraliq qosiqlarda ken` xaliq massasinin` ja`miyette worin alg`an unamsiz qubilislarg`a qatnasi so`z yetiledi. Satira janrinda do`regen qosiqlardin` syujetlik qatlami haqqinda pikir ju`rgiziwden aldin usi janrda do`relgen qosiqlarg`a tiykar bolg`an sotsialliq qubilislar ha`m waqiyalar, wolardin`

xarakteri haqqinda toqtao wo`tiw za`ru`r. Bizge belgili Ken`es hu`kimeti dep ataliwshi du`zim qaraqalpaq xalqinin` siyasiy-ekonomikaliq turmisina ko`p g`ana unamsiz qubilisardi alip kelgenligi ma`lim. Wo`z gezeginde usi du`zimga say proletarliq ideologiya da jazba a`debiyatta so`z yerkinligin sheklewi sebepli aniq avtorliqqa iye yemes awizeki a`debiyatta satira janrinin` ayriqsha ku`sheyiwine mu`mkinshilik jaratqanin aytip wo`tken yedik. Demek, bul da`wirde xaliq turmisin ashshi haqiyqatliq penen ju`zege shig`ariwshi awizeki satiraliq janr uliwma qaraqalpaq a`debiyatinda yen` progressiv janrg`a aylanadi.

Usi da`wirlerde ju`z bergen yen` iri ha`m aktual ma`selelerge baylanisli tipik waqiyalar satiraliq janrdin` syujetlik mazmunin quraydi. Qosiqlardan` ishinde mazmuni ha`m ko`rkemliliq jag`inan qunli do`retpelerden G`Qaraqalpag`imG`, G`Ko`rip keldimG`, G`Ja`birkeshten sa`lem bolsinG`, G`Bes qalpaqG`, G`ArizG`, G`Worinlansin kelinlerdin` talabiG`, G`Ariz yetip qayda barayinG` ha`m t.b. qosiqlar satira janrinin` talabina toliq juwap beredi. Bul qosiqlardan` ideya-tematikaiq bag`dari bir-birine jaqin bolg`ani menen syujetlik kompozitsion qurilisi menen bir-birinen ajiralip turadi.

G`Qaraqalpag`imG` qosig`i son`g`i da`wirlerde xaliq arasinda yen` itibarli shig`armalardin` biri yesaplanadi. Qosiqta xalqimizdin` siyasiy ha`m ekonomikaliq turmisinda ju`z bergen u`lken unamsiz qubilislar satiraliq sing`a alinadi. Bizge belgili qosiq basqa satiraliq qosiqlarg`a qarag`anda wo`zine ta`n ayriqsha syujetlik-kompozitsion qurilisqa iye. Basqa satiraliq epikaliq formag`a iye qosiqlarda tiykar yetip aling`an ha`diyse yamasa waqiya bir shig`arma ko`leminde wo`zinin` syujetlik detallarina, waqiyandin` baslaniwi, rawalaniwi, kul`minatsiyaliq shek, siyaqli detallarina iye bolsa G`Qaraqalpag`imG` qosig`inda qosiqtin` to`rt qatardan ibarat ha`r bir shuwmag`i basqa shuwmaqlardan g`a`rezsiz syujetlik pu`tinlikke iye. Qosiqta ja`miyetlik moral, siyasat Aral ten`izinin` quriwina baylanisli kelip shiqqan mashqalalar, paraxorliq, a`melparazliq siyaqli illetler a`shkaralanip ha`r bir shuwmaqta usi

ma`selelerge baylanisli xaliq wo`mirinde ju`z bergen waqiya yamasa ha`diyseler qosiqta tiykarg`i syujet sipatinda alinadi. G`Qaraqalpag`imG` qosig`inin` syujetlik kompozitsisi, tiykarinan, yeki syujetlik shen`berden ibarat. Wolardin` birinshisinde, waqiya yamasa ha`diysenin` bayanlaniwi, al ekinshi shen`berde yag`niy qosiqtin` tiykarg`i ideyasi bayanlang`an bo`liminde ja`miyetlik qatlamnin` usi waqiya yamasa ha`diysege bergen bahasi kul`minatsion juwmaq sipatinda beriledi.

U`lgi sipatinda qosiqtin` ko`rkem-ideyaliq ha`m syujetlik kompozitsion qurilisi jag`inan jetik formag`a iye variantlarinan misal keltiremiz.

Wo`r jag`inan bo`get basip da`r`yag`a,
 Ko`kirek kerip maqtandin` sen du`n`yag`a,
 Aralin` aylandi sho`li-giyag`a,
 Son`i wayran bolg`an qaraqalpag`im.

Misalda keltirilgen shuwmaqtin` da`slepki u`sh qatarinda son`g`i waqitlarda xaliqtin` turmisinda ju`z bergen Aral mashqalasina baylanisli kelip shiqqan shinliqqa tiykarlang`an unamsiz ha`diyse so`z yetiledi.

G`Ko`kirek kerip maqtandin` sen du`n`yag`aG`,
 G`Son`i wayran bolg`an Qaraqalpag`imG`

qatarlari da`slepki ha`diyseler bayanlang`an syujetlik detal ushin kul`minatsion juwmaq xizmetin atqarg`an.

Uri, g`a`zzaplardi ha`rgiz ko`rmedin`,
 Durisin aytqandi uslap tergedin`,
 A`dalat qilishin keri sermedin`,
 Keri tartpa boldin` Qaraqalpag`im.

Bul shuwmaqta Sovetlik du`zim da`wirinde huqiq normalarinin` buziliwi, xaliq mu`lkinin` wo`zinin` jeke ma`pin go`zlewshi ha`meldar adamlar ta`repinen buzilip, al haqiyqatliqti ju`zege shig`ariwg`a ha`reket yetken adamlardin` jinayatshi sipatinda jazag`a tartiliwi a`dalat qilishinin` keri sermeliwi xaliqtin`

usi ha`diyselerge qatnasi, olardin` usi ha`reketlerden shig`arg`an tiykarg`i juwmag`i esaplanadi.

Kindik qani usi jerge tambag`an,
 Wo`rtensen` wo`rtenip birge janbag`an,
 Qiyinliqta yelin` menen bolmag`an,
 Basshilarin` ko`pdur qaraqalpag`im.

Bul joqarida keltirilgen misalda respublikanin` administrativlik basqariw sistemasinda ju`z bergen qa`telikleri so`z etiledi. Sovet hu`kimetinin` wornawi menen jergilikli xaliqlar yesaplang`an qaraqalpaqlardi basqariw ushin oraydan haliqtin` u`rip-a`detlerin, psixologiyaliq wo`zgesheliklerin, da`stu`rlerin son`day-aq awil xojalig`inin` wo`zine ta`n o`zgesheliklerin bilmeytug`in adamlardi basshi lawazimlarda islew ushin jiberiw a`detke aylang`an yedi G`Qaraqalpag`imG` qosig`inda usinday adamlardin` belgili topari geyde konkret shaxs na`zerde tutilip jazilg`an shuwmaqlar jiyi ushirasadi.

Woqiwshi usi na`zerde tutilg`an shaxslar toparinin` yamasa konkret shaxstin` wo`mirin yamasa wonin` islegen unamsiz ha`reketin qosiqtin` tiykarg`i syujeti arqali-aq tanip ala beredi. Qosiqta syujet sipatinda aling`an waqiyalardin` haqiyqiy ob`ektivlik shinliqqa tiykarlang`anlig`i, bul qosiqtin` xaliq arasina taraliwina ko`p g`ana administrativlik basqariwg`a tiyisli shaxslardin` qarsiliq ha`reketlerinin` yen jayiw da da`lilleydi. Satiraliq janr u`lgileri sipatinda xaliq arasinan jazip aling`an G`Ko`rip keldimG` qosig`inda Shimbayli bir adamnin` Moynaq yeline sapari ha`m wonin` usi sapar haqqinda ta`sirleri tiykarindag`i syujetlik waqiyag`a bag`darlanadi.

Ko`sheleri iyrek-iyrek,
 Qaqralari dizbek-dizbek,
 Etaj jayi ekew siyrek,
 Bir aralap ko`rip keldim.

Du`kaninin` ishi tarliq,
 Sawda eter miqsan xaliq,
 Joldaslarim siymay qaldi,
 Gezek qoyip kirip ko`rdim.

Waqiyanin` rawajlaniw etapinin` wo`zi-aq, Moynaq xalqinin` jasaw sharayatin aniq bayan yetken. Bunnan keyingi shuwmaqta Moynaq militsiyasinin` xaliqtin` yemes al gilen` uri g`a`zzaplar ma`pin qorg`aw ha`reketi a`shkaralanadi. Qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` biri G`Ja`birkeshten sa`lem bolsinG` shig`armasinda qaraqalpaq xalqinin` wo`mirinde qara daqli iz qaldirg`an G`paxta isiG` menen atalg`an waqiyalarg`a baylanisli syujetli waqiya so`z yetiledi. SSSR joqarg`i prokuraturasinan G`paxta isineG` baylanisli g`alaba tekseriw isin aparip atirg`an Gdlyan ha`m Ivanov basshilig`indag`i gruppa bul iske basqa joqarg`i worinlardin` ma`jbu`rlewi yamasa u`giti menen qosilg`an adamlardi juwapkershilikke tartiw jag`daylari yen jayadi. Qosiq sa`lemnama formasinda satiraliq ruxta do`relgen bolip, wonin` basqa adamlar sebepli jaziqsiz qamalip ketken insan tilinen wonin` wo`mirinde bolip wo`tken syujetli waqiya sa`wlelenedi. Qosiqtin` syujetlik dizbegi bir neshe fabula yag`niy waqiyadan turadi. Wolardin` birinshisinde, Ospanov Qurbaniyaz isimli shaxstin`-qosiqtin` bas qaharmanin aldap qolg`a tu`sirip, qamatip jiberiwine baylanisli waqiya so`z yetiledi. Yeki ju`zli adamlardin` wonin` islemegen jinayati ushin sud aldinda jalg`an ko`rsetpe beriw waqiyasi a`shkaralanadi. Qosiqqa tiykar yetip aling`an bul syujetlik waqiyalar zaman shinlig`in, insandag`i yen` jaman paziyletler esaplang`an satqinliq basqalar ta`g`dirine biyparqliq siyaqli illetlerdi turmista ushirasatug`in aniq faktler menen satira usilinda da`l nishanag`a alg`an.

Shimbay rayoni buring`i Telman atindag`i kolxoz aymag`i xalqi arasinda ken` taralg`an G`Orinlansin kelinlerdin` talabiG` satiraliq qosig`inda kolxoz xalqi arasinda sol da`wirde xaliqtin` ku`delikli turmis xizmeti shaqabshasin basli ma`selelerdin` xaliqqa xizmet ko`rsetiwdegi kemshiliklerdin` biri, otiriqshi

xaliqti gaz balonlari menen ta'miynlewde worin alg'an kemshilikke arnaladi. Qosiq sol da'wirdin' belsendilerinin' biri Ja'lil isimli basliqqa kalxoz hayal-qizlarinin' arizi formasinda jazilg'an. Qosiqta hayal-qizlardin' awir miyneti, wolardin' usi miynetin jen'illestiriwge kolxoz basshilarinin' jeterli kewil bo'lmew sebeplerine baylanisli waqiyalar so'z etiledi. Qosiqtin' ekspozitsiyasi to'mendegishe baslanadi:

Jasi u'lkeni Shimbay kolxoz yelinin',
 Yeske alago'r bizin' Tel'man bo'limin,
 Toq turmista gaz balong'a mu'ta'j bop,
 Arzi aytadi alpis yeki kelinin'.

Sirttan qarag`anda a`piwayi g`ana turmisliq bul waqiya qosiqtin` syujetinin`, waqiyandin` rawajlaniw bo`liminde hayal-qizlardin` turmisinan aling`an turmisliq detallar ja`rdeminde ja`ne alg`a rawajlandiriladi.

Arzimizda onsha qiyin is yemes,
 Wot jag`iwg`a ya qaqaman qis yemes,
 Shan`qay tu`ste paxta wotaqtan kelgende,
 Qazan bette tag`i wotqa tu`semiz.

Qosiqtin` syujetindegi kul`minatsiya yag`niy syujetlik waqiyandin` shariqlaw sheginde qosiqti do`retiwshi avtorlar ja`ma`a`tinin` usi waqiyag`a qatnasi, qosiqtin` tiykarg`i ideyasi menen wo`z-ara baylanisqan.

Biz, uliwma satiraliq, ha`zil qosiqlarinin` syujetlik wo`zgesheliklerine izertlew jasap qarag`animizda usi janrlarda do`regen bul qosiqlardin` da`rlik ko`pshiliginde tiykarg`i ob`ekt retinde aling`an syujetlik waqiyalar xaliq turmisi, yag`niy ja`miyetlik turmista ju`z bergen real waqiyalar tiykarinda ju`zege kelgenin ko`remiz. Bul da`wirdegi ha`zil-satiraliq qosiqlar XIX a`sirdin` aqiri, XX a`sirdin` basinda usi janrlarda do`regen qosiqlarg`a qarag`anda da anag`urlim turmisliq faktlerdi aniq ha`m da`l ko`rsetiwi jag`inan ayrilip turadi.

Bul a` sirese qosiq`larga tiykar yetip aling`an syujetlik waqiyalardin` turmisliq haqqiyqatliqqa qatnasinan belgili bolip turadi.

Belgili fol`klorist alim K.V.Chistov o`zinin` G`Narodnie traditsii i fol`klorG` miynetinde epikaliq janr belgilerin o`zinde ja`mlegen xaliq qosiq`larida syujetlik waqiyalardin` variantlasiwi haqqida ayta kelip ko`pshilik qosiq`lar, tiykarinana, lirikaliq formadag`i, sonday-aq tariyxii lirikada ko`binese yerterek da`wirlerde do`regen bunday u`lgilerde syujetlik waqiyalardin` variantlasiw protsesi ju`z beretug`inin, son`g`i da`wirdegi fol`klorliq u`lgilerde variantlasiw protsesinin` derlik ushiraspaytug`inlig`in ayriqsha atap wo`tken yedi. Bul belgi ha`zirgi da`wirde do`regen ha`zil-satiraliq qosiq`lar janrlarina da ta`n belgi yesaplanadi. Qaraqalpaq xaliq qosiq`lari du`rkimine kiriwshi satiraliq ha`m ha`zil qosiq`larida bul belginin` saqlaniw sebeplerinin` biri, bizin`she, bul u`lgilerge tiykar yetip aling`an syujetlik waqiyalardin` tek g`ana belgili bir aymaq ko`lepminde ju`z beriwi ha`m wolardin` usi aymaq ko`leminde ko`rkem a`debiyat u`lgisi sipatinda do`relewi menen tikkeley baylanisli.

Qaraqalpaq xaliq qosiq`larinin` belgili bir bo`legin salt-da`stu`r jirlari quraydi. Belgili fol`klorist alim V.E.Gusev wo`zinin` G`Estetika fol`kloraG` miynetinin` G`fol`klorliq do`retpelerdin` klassifatsiyasiG` bo`liminde salt-da`stu`r qosiq`larin lirika-dramatikaliq tu`rge qatnasli yekenligin yag`niy wonda dramatik ha`m muzika janrina qatnasli belgilerge iye yekenin ayriqsha atap wo`tedi. Biz bul pikirge ayriqsha diqqat yetiwimiz za`ru`r. Ha`r qanday shig`armadag`i dramatik elemetlerde syujetlik waqiyalardin` a`lbette bolatug`inlig`i belligili. Salt-da`stu`r qosiq`lari da xaliq turmisinin` belgili waqiyayasi a`tirapinda do`reledi. Bizge belgili da`stu`r qosiq`lari xaliqtin` turmisinda ken` worin alg`an toy da`stu`rlerin aytimlardi, joqlawlardi, besik jirlarin wo`z ishine qamtiydi. Biz uliwma da`stu`r qosiq`larinin` syujetlik kompozitsiyasina na`zer taslag`animizda bul janrdag`i u`lgilerde syujetlik fabulalardin` bir-birine g`a`rezsiz du`zilgenin ko`remiz. Salt-da`stu`rlerdi wo`z

ishine ju`da` ko`rkem ha`m ha`r ta`repleme qamtig`an. G`Bet asharG` jirlarında a`dette kelinge wonin` kelin bolip tu`sken u`yi sol aymaqtin` belgili adamlari tanistiriladi. Kelinge tanistirilip atirg`an ha`r bir adamg`a wonin` minez qulqi, ka`sip ka`ri menen baylanisli poetik ta`riplew yamasa wol iyelegen ka`sip yamama lawazimg`a baylanisli sol da`wir ushin tipik bolg`an syujetlik ha`diyse bayan yetiledi. Ma`selen, kelinshektin` qa`yin atasına baylanisli ko`binese to`mendegi mazmundag`i syujetlik qatarlar qollaniladi:

Toy berip xaliqti jiydirg`an,
 Mal semizin soydirg`an,
 Alisina xat jollap,
 Jaqinina at jollap,
 Ag`ayin menen tuwg`andi,
 Ba`rin bu`gin jiydirg`an,
 Toy tabag`in aldina,
 Hu`rmet penen qoydirg`an.
 Anaw qa`yin atan`iz,
 Wog`an berin` bir sa`lem.

Misalda berilgen tipik syujetlik qatarlar geyde qa`yin atanin` minezine ta`n bolg`an yamasa tek traditsion, ha`zil formasında keltirilgen qatarlarda da keltiriliwi mu`mkin. Al, kelinshektin` qa`yin yenesi tanistirilg`anda ko`binese kelin ha`m qa`yin nen arasında ju`z beriwi mu`mkin bolg`an waqiya syujetlik fabula sipatında beriledi. Bet ashar jirlarında ko`binese wol to`mendegi ko`riniste boladi.

Anaw turg`an yenen`iz
 Qatti qayirip so`z aytsa,
 Siziki jo`nsiz demen`iz
 Paydan`di aytip baqirsa,
 Ta`rtipke seni shaqirsa,

Betine hasla kelmen`iz
 Aqil berer danan`iz
 Bul da yekinshi anan`iz
 Yenen`izge jup sa`lem.

Bet ashar janrining` syujetlik kompozitsion qurilisi boyinsha quramali sonin` menen birge tin`lawshilardi ayriqsha diqqatqa tartarliq bo`legi bul kelinshekke awildin` belgili adamlari ha`m kelinshektin` jan`a ag`ayinlerin tanistiriw bo`legi esaplanadi. Bunda kelinshekke tanistirilg`an adamlar joqarida atap o`tkenimizdey, sol da`wir ushin tipik bolg`an belgili bir ka`sip yamasa lawazimdag`i adamlar ushin wortaq bolg`an syujetlik waqiya arqali tanistiriladi:

Urista boldi yen` bastan,
 Dushpan menen ayqasqan,
 Jekpe-jekte nemisti
 Judiriq penen qiyratqan
 Ta`jimurat atan`a bir sa`lem.

Anaw turg`an enen`iz,
 Basqasan` oni demen`iz,
 Wol turg`anda qasin`da,
 Hasla qayg`i jemen`iz,
 Bul yenenin` tilegin,
 Bu`gin shintlap ko`riпти,
 Atan`nin` qatar jorasi,
 Awildin` ka`tqudasi.
 Qon`si awildi biylegen
 Neshe qarsilasqandi
 Saz ilayday iylegen,
 Shernazar degen qaynag`an` ,

Wog`an berin` bir sa`lem.

Ha`kis bolg`an jasinan
 Mekemenin` ta`wirin
 U`yine qaray tasig`an.
 Mektepte bala oqitqan,
 Bilimnin` sirin toqitqan,
 Bilmey qalg`an balalardin`
 Qulag`in tawlap qorqitqan.

Biz misalda ko`rip turg`animizday bet ashar qosiqlarinin` syujetlik kompozitsion qurilisi basqa liro-epik janrlardag`i siyaqli pu`tin bir waqiyag`a, wonin` izbe-izligine qurilmag`an. Bul janrda syujetlilik bir-birinen ma`nilik jaqtan g`a`rezsiz beriledi.

Joqlaw qosiqlari insaniyattin` jog`altiw yaki adamzattin` wo`limine baylanisli syujetlerdi wo`z ishine qamtiydi. Joqlaw qosiqlari yeger ata-ana bolsa shan`araqtg`i wornin, ata-analiq mehri syujetlik waqiya boladi.

Mis: Qa`dirdanim jan ana,
 Wo`zin`dey mehriban,
 Yendi qaydan tabaman.

Derlik barliq joqlaw qosiqlari wo`lgen adamnin` jaqsi paziyletlerin g`ana syujettin` ob`ekti yetip aladi. Usi o`zgesheligi joqlaw qosiqlarin ta`rip qosiqlari janri menen de jaqinlastiradi. Biraq joqlaw qosiqlarindag`i syujetler wo`tken ma`ha`ldi sa`wlelendiriwi arqali wo`zgeshelenip turadi.

Besik jirlarinin` syujetlik wo`zgeshelikleri, besiktegi shaqalaqtin` bala ku`timine baylanisli sa`wlelenedi. Ana bolg`an hayal wo`z balasin wo`zin qorshag`an wortaliqtg`i, xaliq ug`imindag`i unamli na`rselerge ayg`a, juldizg`a, ku`nge, gu`lge, bu`lbilge, qulinshaqqa, qozishaqqa uqsatip ma`peleydi. Wolardi dizbeklep, uyqasqa tu`sirip, ha`yyiw namasina salip aytadi. Mis:

Qizim menin` qanday,
 Aspandag`i ayday,
 Qizim menin` kim bolar,
 Aq tamag`i bu`lkildep,
 Xosh hawaz bu`l bil bolar

Solay yetip, besik terbetip otirip jirlag`an, na`restenin` keleshegi, wog`an degen analiq, ma`hir, woni yen` jaqsi ko`rgen na`rselerge ten`ewler besik jirlarinin` negizgi syujeti bolip qa`liplese.

Aytilar tsikline kiriwshi yaramazan qosiqLARININ` syujeti tiykarinan diniy ma`resimge baylanisli qurban-hayt, woraza-hayat sanasindag`i diniy ko`z-qaraslar, usinin` tiykarinda jaqsiliq,

Arziw-a`rman tileklerin` iske asiwin qudadan tilep aytilar aytadi. Yaramazan qosiqLARININ` da syujeti tiykarinan usunday xarakterde sa`wlelendiriledi. Tilek ha`m pa`tiyalardin` syujetleri de yaramazan qosiqLARININ` syujetinen wonshama parq qilmaydi. Tilek ha`m pa`tiyalardin` jasaw shen`beri yaramazan qosiqLARINA qarag`anda ken` formada bolip, wolar xaliq turmisinda ha`r ku`ni de, gez kelgen waqitta da aytila beredi. Sonliqtan wonin` syujetlik jemisi birqansha quramali bolip,

Ja`miyetke insanlardin` ruwxiy jaqtan jetilisen, ko`rkem so`z arqali go`zzalliqqa degen umtiliwshilig`i basim bolip keledi.

Bazibir epik formalardin` belgisin wo`zine qabil yetken xaliq qosiqLARINDA syujetlik waqiya yamasa ha`diyseler an`iq bayanlanadi da xaliq qosiqLARININ` belgili bir taparin qurawshi a`sirese, ha`zirgi da`wir xaliq fol`klorina kiriwshi muhabbat temasinda do`relgen al`bom qosiqLARINDA syujetlik belgilerdi tabiw bir qansha qiyin ko`rinedi. Muxabbat temasindag`i xaliq qosiqLARI ko`binese yeki zat yaki qubilisti salistiriw arqali timsallap su`wretlew wo`zgesheligine iye bolg`anliqtan, qanshama lirizmge bay bolsada, syujetlik saqlanadi. G`Al`bom qosiqLARI G`atamasi menen belgili bolg`an bul lirikaliq tu`rge kiriwshi janr bizge

belgili ha`zirgi da`wirdin` spetsifikaliq wo`zgesheliklari ta`sirinde birqansha formalıq wo`zgeriske ushirag`an. Muhabbat qosıqlari qisqa ko`binese to`rt qatardan ibarat bir kupletke quraladi ha`m usi to`rt qatardan ibarat bir kuplelle wonin` syujetlik-kompozitsion qurılısı jaylastirilg`an boladi. Muhabbat qosıqlari janrında a`dette 14 20-jaslar aralıg`ındag`i jas wo`spirimlerdin` turmistag`i wortaliqtin` belgili bir sostav bo`legi bolg`an jaslardin` wo`mirinin` turmisliq ta`jiriybesinde tiykarg`i worindi iyelegen tuqg`ish muhabbat sezimlari, dosliq haqqındag`i da`slepki tu`siniklari sa`wlelenedi.

Usi sezimler tiykarında wolardin` turmisında ju`z bergen waqiya ha`diyseler ha`m tu`sinikler muhabbat qosıqlarinin` syujeti sipatında qabil yetiledi.

Muhabbat qosıqlarinin` belgili bir bo`legin G`a`skerlikke atlang`an jigittin` wo`z su`yiklisi menen xoshlasiw waqiyasiG` menen baylanisli bolg`an syujetli qosıqlar quraydi.

1. Men ketip baraman xizmet yetiwge,

Ilajim joq seni alip ketiwge,

Kelip turman janım qapa yetiwge,

Jilama su`yiklim qaytip kelemen

2. U`yin`nin` aldinan ag`adi salma,

Meni woylap sarsilip woqiwdan qalma,

Hijran azabına wo`rtenip janba,

Jilama su`yiklim qaytip kelemen.

Muhabbat qosıqlarinin` G`xoshlasiwG` tsikline kiriwshi bul misaldi ko`rsetilgenindey bolajaq soldat ha`m wonin` su`yiklisi arasındag`i G`xoshlasiw waqiyasiG` wo`zine ta`n syujetlik ko`riniske iye. Qosıqlardag`i bolajaq a`skerdin` ruxiy halati qosıqtin` wo`z su`yiklisine bolg`an wopadarliq ideyasi menen birigip qosıq syujetine belgili bir tamamlang`anliq halatin bag`ish yetip turipti.

Jaslardin` wo`zin qorshag`an wortaqa bolg`an estetikaliq qatnasinin` u`lgisi bolg`an al`bomlardan aling`an muhabbat qosiqlarinda da turmisliq konfliktler wo`z sa`wlesin tapqan.

Wo`mirdegi haqiqatliq haqqindag`i pikirleri, turmis ta`jiriybeleri qa`liplesip kiyatirg`an jaslar dosliq, muhabbat sezimlerine baylanisli wo`z do`gereginde, ju`z berip atirg`an waqiya ha`m ha`diyselerge ayriqsha qizig`iwshiliq penen qaraydi ha`m usi ha`diyseler yamasa waqiyalar tiykarinda wo`z pikirin ko`rkem a`debiy formada bayanlaydi. Muhabbat qosiqlarindag`i usi syujetlik waqiyada jaslardin` du`n`ya taniwindapg`i pikirler, ruwxiy sezimlerin ju`zege shig`ariwshi turmisliq konflikt sa`wlelenedi.

1. Su`ygenin`e qosiliw,
 Duwtarg`a tar taqqanday,
 Su`ymegenge qosiliw,
 Uwli jilan shaqqanday.

2. Wo, jasliq shaq, jasliq shaq,
 Zimiraysan` poezday,
 Poezd qaytip kelse de,
 Sen ketesen` qayrilmay.

Misal sipatinda aling`an bul u`lgilerdegi G`Duwtarg`a tar taqqandayG` ha`m G`Uwli jilan shaqqandayG`, syujetlik detallari psixologiyaliq G`suygenge qosiliwG`, G`suymegenge qosiliwG` siyaqli syujetlik detallari menen salistirilip qosiqqa pu`tin bir syujetlik jaqtan tamamlang`anliq sonin` menen birge ideyaliq ko`rkemlilik bergen. Yekinshi qosiqtig`i jasliqtin` wo`tkinshiligi ha`qqindag`i pikir, zimirap wo`tip baratirg`an poezdin` tezligine salistiriladi.

Syujet qolsiqtag`i aytilajaq tiykarg`i ideyanin` mazmun ha`m ko`rkemlik da`rejesinin` ayqinlasiwinda tiykarg`i roldi woynag`an.

Muhabbat qosiqlarin` syujetlik o`zgesheliklerinin` biri bunda syujet aldi menen ruwxiy sezimlardin` ishki ruwxiy gu`resi, ruwxiy ishki keshirmelardin` belgili bir bag`ittag`i ag`iminan ibarat boladi. Yekinshiden bul qosiqdardag`i lirik syujet ko`binese joqaridag`i misalda berilgenindey allegoriyalik yamasa simvolikalik usilda beriliwi menen de ajiralip turadi.

JUWMAQLAW

Solay yetip, qaraqalpaq xaliq qosiqclarinin` rawajlaniw barisin, atap aytqanda wonin` dereklerin, atqariwshilarin, janrlıq klassifikatsiyasin, ideya-tematikaliq wo`zgesheligin, syujet ha`m kompozitsiyasin, ko`rkemlew qurallari menen qosiq qurılısin, xaliq qosiqclarinin` ayirim teoriyalıq ma`selelerin izertledik.

Qaraqalpaq xaliq qosiqclarinin` avtorı birinshi gezekte xaliqtin` wo`zi. Yekinshi bir taratiwshilari xaliq shayirlari, wolardin` tvorchestvosi xaliq arasına ken`nen ma`lim bolip, xaliq qosiqclarin bayitadi. U`shinshi bir deregi xalqimizdin` yadında saqlanıp qalg`an traditsiyalıq xaliq qosiqclarinin` ha`zirgi ku`nde qaytadan jan`ariwi, xaliq ju`reginen teren` worin alg`an ayirim yeski xaliq qosiqclarinin` da bu`gingi ku`nde ken` tu`rde paydalaniwi, jan`a da`wir adamına jan`adan xızmet yetiwi bolıp tabiladi.

Qaraqalpaq xaliq qosiqclarinin` yen` baslı o`zgesheligi ha`m problematikası xaliqtin` ekonomikalıq rawajlanıwi, materiallıq ha`m ruwxıy baylıqlari, siyasiy ko`z-qarasları tiykarında a`dewir teren`lesip: milliy oyaniwdi ekologiyalıq mashqalani, siyasiy-ja`miyetlik ko`z-qaraslardı xalıqlıq sipat yendirip wo`z da`wirine say jirladi.

Xaliq qosiqclarinin` wo`tken da`wirlerdegi xaliq qosiqclarınan yekinshi bir wo`zgesheligi jazba a`debiyat penen tig`iz baylanislilig`ında. Lekin, bunday baylanistin` ta`siri menen awız a`debiyatınin` jasaw, do`reliw ha`m t.b. wo`zine ta`n xarakterli wo`zgeshelikleri de saqlanıp qalg`an.

Xaliq qosiqclarin klassifikatsiyalaw ma`selesi yelege shekem tartisli pikirlerdi ju`zege shig`aradi. Bizge shekemgi qaraqalpaq xaliq qosiqclarin klassifikatsiyalag`an ilimpazlar tiykarınan olardı tematikalıq printsipti bashlılıqqa alg`an halda izertledi. Janrlıq wo`zgesheligine teren`nen tallaw jasalmadı. Xaliq qosiqclarında fol`klordın` basqa tarawlarınday wo`z ishinde

janrlıq jaqtan wo`z aldına g`a`rezsiz jasaytug`ın bir neshshe bo`leklerge bo`linedi.

Toy qosıqları tsikline kiretug`ın bet ashar janrı wo`z aldına janr bolıp qa`liplesken, belgili bir qa`lipke tu`sken do`reliw forması bar xalıqlıq do`retpe. Ha`zirgi da`wirde de bet ashar jırları tayın formalarg`a salınıp, sol tayın nama irg`ag`i menen tek mazmunı wo`zgergen halında jasap keledi. Al ha`zirgi da`wirdegi muxabbat lirikalarinın` payda bolıw, jasaw sharayatinın` tag`i bir forması jasların` al`bom-estelik qosıqları tiykarında ju`zege kelmekte. Aytımlar tsikline kırıwshi: yaramazan, tilek, pa`tiya siyaqlı janrları g`ana ha`zirgi ku`nde jasap turıptı.

A`debiyat siyaqlı fol`klordın` da ob`ekti turmisti ko`rkemlep, ko`rkem so`z benen jetkeriw. Al da`stu`rge baylanıstırıw printsipi bul etnografiyalıq printsipti bashhılıqqa alıw ko`z-qarasınan kelip shıqqan. Xalıq awizeki do`retpelerindegi ko`pshilik klassifikatsiyalanıw protsesinde yen` baslı kemshiliklerinın` biri a`debiy tekst, xoreografiyalıq elementlerdi bir-birinen ajratıp ha`m olardıń ha`r birin janrlıq jaqtan klassifikatsiyalawda tiykarıg`i belgi dep esaplawında. Bazi bir janrlar tek muzika-ritmlik wo`zgesheligi jag`ınan klassifikatsiyalansa, yekinshi bir janrlarda tematikalıq, sotsiologiyalıq yamasa etnografiyalıq printsiplerge su`yeniledi. Sonın` menen birge xalıq qosıqların da`stu`rge baylanisli ha`m da`stu`rlerge baylanisli yemes dep bo`liwdin` wo`zi de tek sha`rtli tu`rde bo`liw bolıp yesaplanadı. Bizge belgili ha`r qanday a`debiy formadag`i do`retpeler, sonın` ishinde lirikada da jasap turg`an wortalıqtın` tipiklestirilgen ko`rinisi sa`wlelendiriledi. Demek xalıq qosıqlarında da xalıqtın` kewil ku`yi, ruwxiy keshirmeleri tipik formada sa`wlelenedi. Usi kewil keshirmeler wo`zine ta`n uliwmalıqqa iye a`debiy forma a`tirapında ja`mseledi. Usi uliwmalıq belgiler do`retpelerdi janrlarg`a bo`liwde tiykar bolıp yesaplanadı.

Joqarida atap wo`tken klassifikatsiyalardin` jetiskenlik ha`m kemshiliklerin analizley wotirip, ha`zirgi da`wir xaliq qosiqlarinin` janrliq wo`zgesheliklerin belgilewge ha`reket yettik.

Ha`r qanday a`debiy protsesslerdegi siyaqli xaliq qosiqlari da wo`zinin` rawajlaniw protsessinde belgili da`rejede janrliq, ideya-tematikaliq jaqtan wo`zgerislerge ushirag`aninin` gu`wasi boldiq. Bul xaliq qosiqlarinin` ishki mazmunin` aship beriw maqsetinde wonin` ideyaliq bag`itin, syujet ha`m kompozitsiyasin, shig`armanin` tilin, uliwmalastirip aytqanda, wonin` poetikasin sistemali ra`wishte ko`rip wo`ttik. Syujetlik basqa epikaliq janrliq siyaqli lirikaliq tu`rdin` de tiykarg`i elementi. Xaliq qosiqlarinda da belgili bir lirik obraz, lirik xarakterdin` bar yekenligin biykarlaw mu`mkin yemes. Ha`r qanday a`debiy obraz belgili bir ha`diyse yamasa waqiyag`a baylanisli ju`zege keledi.

Xaliqliq do`retpelerdegi ko`pshilik janrlarda da`stu`rli kompozitsion forma ha`m sol janrdin` tiykarinda jatirg`an ideyanin` turaqlilig`i saqlanadi. Ha`zirgi da`wirdegi xaliq qosiqlarinin` ko`pshilik janrlarinin` kompozitsiyasin tiykarinan usi bag`itta izertlew mu`mkin.

Sonday-aq ha`zirgi xaliq awizeki a`debiyatinin` do`reliw protsesinde wo`z aldina jan`a kompozitsion formag`a iye shig`armalardin` bar yekenin tiykarg`i bo`limde atap wo`ttik.

Awizeki a`debiyatinda da troplardin` stil`lik qollaniliwi wo`zine ta`n belgili bir sistemag`a iye. Usinday o`zgesheligin yesapqa ala wotirip xaliq qosiqlarinda ken` tu`rde qollanilatug`in ten`ew, metafora, epitet ha`m frazeologiyaliq so`z dizbekleri menen naqil-maqallardin` qollaniliw o`zgesheligine toqtap wo`tildi. Qosiq qurilisinin` buwinliq, uyqas, irg`aq, pa`t siyaqli quramina analiz etildi.

Solay yetip, biz izertlew jumisimizda qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` wo`zgesheliklerin belgileytug`in kriteriyalardi izertlew ob`ektine aylandirdiq. Degen menen xaliq qosiqlarinin` barliq sipatli belgilerin izertlewdi bizin` jumisimizdin` ko`lemi ko`termeydi. Jumisimizdin` barisinda biz sonday pikirge

keldik: qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` ha`r bir janrin, wonin` qosiq qurilisin, yaki ko`rkemlilik wo`zgesheligin, syujet ha`m kompozitsiyasin wo`z aldina izertlew ob`ektine aynaldiriw za`ru`r. Juwmaqlap aytqanda bizin` izertlew jumisimiz qaraqalpaq xaliq qosiqlarinin` uliwma rawajlaniw bag`darin, janrlıq sistemasin, poetikasin belgili da`rejede ashıp beredi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Karimov I.A. Jan`asha oylaw – da`wir talabi. –No`kis: Qaraqalpaqstan, 1997.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. –Toshkent: O`zbekiston, 1994.
3. Adjiev A. Kumikskaya narodnaya poeziya. Maxachkala. D.k.n., 1983, 8.205571.
4. Azadovskiy M.K. Istoriya russkoy fol`kloristiki. –M., T.-I, 1958, T-2, 1963.
5. Astaxova A.M. Bilini: Itogi i problemi izucheniya. M-L., 1966.
6. Ayimbetov Q. Xaliq danalig`i. No`kis: Qaraqalpaqstan, 1988.
7. Ayimbetov Q., Kojurov O. Qaraqalpaq a`debiyatini`n` tu`rleri // Qaraqalpaq a`debiyati ha`m iskusstvosi, 1939, 14.
8. Ayimbetov Q. Qaraqalpaq fol`klora. No`kis: Qaraqalpaqstan, 1977.
9. Alaviya M. O`zbek xalq qushiqlari. –Toshken, 1959.
10. Allambergenov K. Soraw, juwaplar, aytislari. Qaraqalpaq a`debiyati ma`seleleri kitabinan. –No`kis, NMU, 1982.
11. Alimov A. Da`wir du`biri xaliq poeziyasini`n` ju`regi // O`zSSR IA QQF Xabarshisi, 1986, 14.
12. Alimov A. Lirikaliq xaliq qosiqlari // O`zSSR IA QQF Xabarshisi, 1975, 14.